

PAPER DETAILS

TITLE: ISIK VE ATES KAVRAM ALANLARININ ORTAK KÖKÜ *YA- VE TÜREVLERİ

AUTHORS: Duygu YAVUZ ÖZ

PAGES: 1-25

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1020587>

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 1-25, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

IŞIK VE ATEŞ KAVRAM ALANLARININ ORTAK KÖKÜ *YA- VE TÜREVLERİ*

Duygu YAVUZ ÖZ**

Geliş Tarihi: Eylül, 2019

Kabul Tarihi: Ocak, 2020

Öz

Türkoloji'nin önemli çalışma alanlarından biri olan anlam bilgisi dilin söz varlığını, anlam çeşitliliklerini, o dil konuşurlarının ilgili kavramları algılama biçimlerini ortaya koymayı amaçlar. Bu çalışmada; insan hayatının beslenme, barınma, ısınma, aydınlanma gibi temel ihtiyaç alanlarını karşılayan ve geniş bir sözcük kadrosuna sahip olan ışık ve ateş kavramları üzerinde durulmuştur. Doğu Türklük sahasında 15. yüzyıla kadar yazılmış 70 eserin taranması sonucu söz konusu kavram alanlarına ait sözcüklerin dayandığı en temel kökün *ya- olduğu görülmüştür. Ad ve eylem kategorisindeki birçok sözcüğün tabanı olan *ya-; metinlerde bu hâliyle tespit edilememiş olsa da yak-, *yal, yal-, yan-, yar-, *yaş, *yaş- sözcüklerinin varlığı bu kökü doğrular niteliktedir. Çalışmanın giriş bölümünde *ya- kökü hakkında değerlendirmelere ve bu kavram alanları üzerinde yapılmış önceki çalışmalara yer verilmiş; inceleme bölümünde *ya- kökü ve türevleri tarihî dönem metinlerinden örnek satırlar verilmek suretiyle ses, şekil, anlam özellikleri bakımından ele alınmış; sonuç bölümünde ise çalışmada elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Işık, ateş, kavram alanı, anlam bilgisi, *ya-.

COMMON ROOT OF THE LIGHT AND FIRE CONCEPTS AREAS *YA- AND DERIVATES

Abstract

Semantic, which is one of the important fields of study of Turcology, aims to reveal the vocabulary of the language, the diversity of meaning, and the ways in which the language speakers perceive the relevant concepts. In this study, the concepts of light and fire, which meet the basic needs of human life such as nutrition, housing, warming and enlightenment, have a wide vocabulary. As a result of the screening of 70 works written in the field of Eastern Turkish until the 15th century, it was found that the most fundamental root used for meeting these concepts was *ya-. *Ya-, which is the root of many words in the name and action category; the existence of the words yak-, *yal, yal-, yan-, yar-, *yaş, *yaş- confirms this root even though it could not be determined in the texts. In the introduction section of the study, evaluations about the *ya- and previous studies on these concept areas were included; in the review section, *ya- and its derivatives are discussed in terms of phonetic, morphologic and semantic characteristics by giving sample lines from historical texts; in the conclusion section, the data obtained from the study were evaluated.

Keywords: Light, fire, conceptual field, semantic, *ya-.

* Bu makale, *Türk Dilinde Işık ve Ateş Kavramı (VII-XIV. Yüzyıl)* adlı doktora tezinden hareketle oluşturulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi; Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, duyguvoz@gmail.com.

1. Giriş

Anlam bilgisi üzerinde yapılan çalışmalar önceki dönemlere kıyasla artmakta, bu çalışmalarda kelime ve kavram aileleri ortaya çıkarılmaktadır. Kelime ailelerinin ortaya çıkarılması aynı kökten gelen sözcüklerin ses, şekil ve anlam özelliklerinin gösterilmesi, kavram alanlarına ait sözcüklerin belirlenmesi ise dilin söz varlığının ortaya konması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmada söz varlığı bakımından oldukça zengin olan ışık ve ateş kavram alanları ele alınmıştır.

Işık ve ateş kavram alanları tarihî ve çağdaş metinlerde birçok farklı sözcükle ifade edilmiştir. Bunlar arasında en yaygın kullanılanı **ya-* kökü ve türevleridir. Söz konusu kavram alanlarının ortak kökü olan **ya-* eyleminin ilk kez ne zaman ve ne anlamda kullanıldığı bilinmemektedir. Türk dilinin tarihî ve çağdaş söz varlığı dikkate alındığında sözcüğün kök anlamının “yan-”, “parla-” ya da “yanaş-” olması gerekmekte; ancak eldeki metinlerin dilin yaşına oranla yeni ürünler olması bu anlam hiyerarşisinin tespitini mümkün kılmamaktadır. Ayrıca sözcüğün ilk kez görüldüğü metindeki anlamın temel anlam olduğunu düşünmek de yanlıttıcıdır; çünkü sözcük o eserde kök anlamıyla kullanılmamış olabilir. Sözcüğün kök anlamı için ancak ispatlanması imkânsız birtakım görüşler ortaya atılabilir. Bunlardan ilki; bu kök ve çevresindeki sözcüklerin ay ve güneşten yola çıkılarak türetilmiş olmaları ihtimalidir. Tarihî dönem metinlerinde ay ve güneş için **ya-* köküne dayanan *yalçık* ve *yaşık* sözcükleri kullanılmıştır. Güneş hem parlak hem sıcak bir cisim, ay ise yalnız parlak bir cisim olduğundan bu iki kavramın “ışık” anlamında birleşmesi makuldür. Güneşin aydınlatıcı etkisinin yanında yakıcı özelliği de keşfedilip “ışık/parla-” anlamına sahip olan **ya-* kökü, zamanla “ateş/ısıt-” için de kullanılmaya başlanmış olabilir. Bu görüşe, güneşin önce yakıcı sonra aydınlatıcı özelliğinin keşfedilip ateş kavramı üzerinden ışık kavramına geçildiği söylenerek karşı çıkılabilir. Ancak, güneş her mevsim aynı sıcaklığa sahip olmazken daimî olarak ışık saçtığı için, onun parlaklık özelliğinin sıcaklık özelliğinden önce geldiği ileri sürülebilir. Bahattin Ögel’in “Türk Mitolojisi” adlı eserinde ateş ve gök cisimleri hakkında söyledikleri de **ya-* kökünün anlam hiyerarşisi bakımından önemlidir: “Ay, güneş ve yıldızlar yerden ateş gibi görüldüğünden bu cisimler ile ateş arasında bir bağ kurmak mümkün oluyordu. Ateşin, güneş ve ayın bulunduğu katlardan geldiğine inanılıyordu. Bazı Şaman dualarında ateş için ‘Ay ve güneşten ayrılmışsın’, ‘Ülker yıldızı arkadaşın, Tanrıdan fermanlısın’ deniyordu” (Ögel, 1995, s. 523). Bu gök cisimleri yerden ateş gibi görünüyorsa, **ya-* kökü önce ateşi sonra bu gök cisimlerini ifade etmiş olmalıdır. Öte yandan ateşin ay ve güneşten kopmuş bir öge olarak görülmesi, ortak eylemi parlamak olan bu gök cisimlerinin ateşten önce adlandırıldığını da düşündürür. Bir diğer ihtimal de kökün başlangıçtaki anlamının “yanaş-, yaklaş-, bir araya gel-” olabileceğidir. Bu kök, önce iki kişinin/nesnenin bir araya gelmesini ifade etmiş, sonra yakıcı cisim ile yanıcı cismin birbirine ‘yanaşması’ neticesinde ateşin yanması için kullanılmış, ateş yanarken ortaya çıkan ışık sebebiyle de parlamak ile ilgili bir anlama sahip olmuş olabilir. Nitekim tarihî dönemlerde ateşin taşların birbirine sürtünmesi yani yanaşması sonucunda yakıldığı bilinmektedir. Sonuç olarak **ya-* kökü ve türevleri arasında ya tesadüfî bir ortaklık/aynılaşma vardır ya da eylemin kök anlamı yukarıdaki anlamlardan biri iken anlam genişlemesine uğramıştır. Konu hakkında kesin bir yargıya varmak şu hâlde imkânsız gözükmektedir.

Işık ve ateş kavramları kapsamındaki ögeler üzerinde yapılmış çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar söz konusu alanlara ait birtakım sözcüklerin incelenmesi (Atay, 2006, 2010; Eren,

1999; Karaağaç, 1999, 2000; Özkan, 2003, 2007; Tekin, 1976; Topçu, 2012; Türk, 2009; Yavuzarslan, 2013 vb.) ve bu kavramların halkbilimi açısından ele alınması (Caferoğlu, 1964; Çetin, 2009, 2011; Işık, 2004; Kırıcı, 1998; Koca-Çetin, 2009; Önal, 2007; Temiz, 2007 vb.) şeklindedir. Bunlar arasında Ayten Atay'ın "Türkçede *Ya- (Parlamak) Kökü ve Türevleri" adlı yazısı bu makalenin konusu ile örtüşür. Ancak tespit edilen sözcükler, incelenen dil dönemleri ve taranan metinler açısından iki çalışma arasında büyük farklar vardır. Çalışma; anlambilimi temelinde Türk dilinin yedi yüzyılını içine alan, doğrudan metinlerden hareket edilen, ışık ve ateş kavram alanlarına ait tüm sözcüklerin derlenip ses, şekil ve anlam bilgisi bakımından incelendiği doktora tezinden hareketle hazırlanmıştır. Bu makalede söz konusu tezin *ya- kökü ve türevleri ile ilgili bahsi sunulmuştur. Sözcüklerin yer aldığı satırlardaki okumalar metin yayımcılarına aittir. Aktarımlarda ise tarafımızca bazı tasarruflarda bulunulmuştur.

2. İnceleme: *Ya- Kökü ve Türevleri

2.1. yak-: *Ya- tabanından -k- ile genişletilmiş yak- eylemine bağlanan sözcükler +II₂(g) → +I₁; -tu; -(I)k- → -k-; -ız yapım ekleri ile -(¹/_a)n- → -un- dönüşlük, -(¹/_e)l- → -ıl- edilgenlik ve -DUr- → -tur- ettirgenlik çatı ekleriyle oluşturulmuştur:

yak- (<*ya-k-) : "Yak-" gerçek anlamının yanında "zarar ver-, acı çek-" mecaz anlamıyla da tespit edilen sözcük Orta Türkçe Dönemi metinlerinde yer alır. Sözcüğün mecaz anlamı Kaşgarlı tarafından da kaydedilmiştir: *uluğ ot yakıp* (KE 41r14) "büyük bir ateş yakıp"; *kimin bile kaş bolsa yaşın yakmas* (D 453/356) "bu taş kimin yanında olsa ona şimşek zarar veremez"; *kitip könlige yaktu* "ışık u nârı" (HŞ 147/42) "gidip gönlünde aşk ateşini yaktı".

yağız (<*ya-k-ız): *Yağız* sözcüğünde iki ötümlü ses arasında kalan 'k' ötümlüleşip 'g' ya (-k->-g-) dönüşmüştür, sözcüğün asıl biçimi *yakız* olmalıdır. Yenisey Yazıtları'ndan itibaren takip edebildiğimiz sözcük "siyah, koyu kahverengi, yeryüzü" anlamlarını taşır. Taranan metinler içinde sözcüğe en çok "kara toprak, yeryüzü" anlamındaki *yağız yer* tamlamasında rastlanmıştır. Sözcük Kaşgarlı'da da *yağız yir* (D 448/352) biçiminde kaydedilip "koyu kahverengi yer" olarak anlamlandırılmıştır. Bu tamlamanın etkisiyle *yağız* bir süre sonra tek başına "kara toprak, yeryüzü" anlamını karşılar hâle gelmiştir. Aynı durum *yağız at* tamlamasında da mevcuttur. Sözcük *ayaz yağız* ikilemesinde de geçer: *üze kök tenğri yarlıkaduk için asra yağız yer igittük için elimin törümin etintim* (Tar. B/3) "üstte Gök Tanrı/Ebedî Tanrı lûtfettiği için, aşağıdaki yağız yer besleyip doyurduğu için, devletimi ve düzenimi kurdum"; *kül tigin az yağızın binip oplayu tegip bir erig sançdı* (KT-K/5) "Kül Tigin, Az'ın yağız atına binip atılarak bir adamı mızrakladı"; *ayazka yağızka tayaklıg* (ETŞ 22/17) "yere göğe dayanan"; *bu yağız yir özeki koğ toprak birer evin sanağalı* (Mayt. 38/26) "bu kara toprak üstündeki tozları tek tek saymak için"; *karışsa boğulur kızıl hem yağız* (K 2384) "karşılaşınca kızıl ile siyah arasına boyanır"; *ıdiyâ yüksek kök қаатаратın yağız yer berekâtın bu yolsuzlardan tıngıl bėrmegil tēp yıgladı* (KE 247v6) "Ey Rabbim, yüksek göğün damlalarını kara toprağın bereketlerini bu yolsuzlardan kes, onlara verme diyerek ağladı".

yağızlı (<*ya-k-ız+I₁): Sözcüğün "+I₁" yapım eki almış biçimi "yer" anlamıyla yalnız AY'da tespit edilmiştir: *kökli yağızlı içinte* (AY 630/18) "yer gök içinde".

ya^h/tu (<*ya-k-tu): "Parlak, ışık" manasındaki sözcüğün sızıcı biçimi (-k->-h-) *yahtu* HŞ'de, patlayıcı biçimi *yaktu* ise MN'de tespit edilmiştir: *soğurğa ni çırāg ni yahtu kün yok* (HŞ 229/10) "kör kişi için ne kandil ne de parlak güneş var"; *yaktu kılğay yüzün nūri bu dünyının sarāyın* (MN 42) "yüzünün nuru bu dünyanın sarayını parlak kılacak".

yaḥun- (<*ya-k-un-): “Isın-” anlamındaki sızıcılaşmaya (-k->-ḥ-) uğramış *yaḥun-* sözcüğü yalnız ME’de yer alır: *yaḥundu otğa* (ME 152/5) “ateşte ısındı”.

yaḥıl- (<*ya-k-ıl-): Sözcük Orta Türkçe Dönemi metinlerinde hem gerçek anlamda hem de “zarar ver-, acı çek-” mecaz anlamlarında kullanılmıştır: *ol şehir otğa yaḥıldı* (KE 163v4) “o şehir ateşe yakıldı”; *atın aysa içiye ot yaḥılur* (HŞ 122/5) “adını ansa içinde ateş yakılır”.

yaḥtur- (<*ya-k-tur-): “Yaktır-” manasındaki eylem yalnız ETŞ ve D’de kaydedilmiştir: *yüz on kün yaḥturup* (ETŞ 22/14) “bin mum yaktırıp”; *ol anıñ ewiñe ot yaḥturdı* (D 484/387) “o, onun evinde ateş yaktırdı”.

2.2.*yal: *Ya- tabanından -l ile genişletilmiş *yal adına bağlanan sözcükler, +ç1, +l1; +çık; +DUz → +duz, +tuz; +II₂(g) → +l1, +luğ ve +lA- → +la- yapım ekleri ile oluşturulmuştur. Her ne kadar metinlerde *yal adını tespit edemesek de *yultuz*, *yalçık* gibi sözcükleri, varlığını bildiğimiz *yal-* biçiminden öte *yal biçimine bağlamayı daha uygun gördük. Yine de bu başlık altında değerlendirilen sözcüklerin *yal-* eylemine dayanma ihtimalini de göz önünde bulundurduk.

yalçık (<*ya-l+çık): “Ay” anlamındaki sözcük Orta Türkçe Dönemi metinlerinde geçmektedir: *bularda eñ altın bu yalçık yorır* (K 137) “bunlardan en altta bu ay dolaşır”; *ol yulduzlar kayu turur tése ayğıl: sekendiz, oñay, kürüd, yaşıq, sewit, arzu, yalçık* (KE 66v7) “o yıldızlar nedir derse söyle: Zuhale, Müşteri, Merih, Güneş, Zühre, Utarit, Ay”. Sözcük *yal adına dayanıyorsa +çık yapım eki ile; *yal-* eylemine dayanıyorsa -ç (*yalıç*) ve +çık (*yalıççık*) ekleriyle türemiş ve *yalıççık>yalıçık>yalçık* şeklinde gelişmiş olmalıdır. Clauson sözcüğün *yal-* ile ilişkisinin şüpheli olduğunu, -çık yapım ekinin son ek olarak görülmediğini ifade etmektedir (EDPT, 1972, s. 921). Bizce sözcüğün *yal adına dayanması daha makuldür.

yılduz (<*ya-l+tuz): Sözcüğün tanıklanan en eski biçimi *yultuz*’dur. Bu biçimiyle Eski Türkçe Dönemi eserlerinde çoğunlukla gezegen adlarını ifade eder: *ot yultuz* (Yit.Sud. 1/6) “Mars gezegeni”. İç seste ötümlüleşme (-t->-d-) ve daralmanın (-a->-u-) görüldüğü *yulduz* biçimi Eski Türkçe Dönemi’nden Harezmi Türkçesi Dönemi sonuna kadar kesintisiz olarak kullanılmış olup Kaşgarlı’da da bu biçimiyle kaydedilmiştir: *togdı yaruk yulduzı* (D 60/47) “parlak yıldız doğdu”. *Yulduz* şekli ise yalnız NF’de tespit edilmiştir: *Süheyl yulduzı körer bolsa* (NF 367/16) “Süheyl yıldızını görse”. Sözcük tarihî dönem metinlerinde özel ad ögesi olarak da kullanılmıştır: *Yulduz Kōl* “Küce (Kuça), Kınüt ve Uygur sınırları arasında bir gölün adı”(D 502/403). *Yultuz* sözcüğü üzerindeki görüşler sözcüğün eylem kökenli ya da yansıma sözcük olduğu yönünde iki kategoride toplanabilir (Özkan, 2003, s. 170). Bizce sözcük *yal adına dayanıyorsa tıpkı *küntüz*de olduğu gibi +tUz yapım ekinin meydana gelmiş; *yal-* eylemine dayanıyorsa -t- ve -z yapım ekleri ile *yultuz* biçimini almıştır. Sözcükteki yuvarlaklaşma dikkate alındığında bunun +tuz ekinin kaynağlanması daha makuldür.

yulduzII₂(g) (<*ya-l+tuz+l1): Sözcüğün “yıldızlı” anlamındaki “+II₂(g)” yapım eki almış biçimi HKT ve HŞ’de tespit edilmiştir: *bu şum yulduzlıdın korḡarmen iy yār* (HŞ LXXXV/19) “ey yar, bu yıldız kötü olandan korkuyorum”; *bulḡay aña yulduzluḡlarnı küygenler* (HKT 551a/6=72/9) “kendisini bekleyen ışığı bulacak”.

yulduzçı (<*ya-l+tuz+ç1): “Yıldız falcısı, astrolog” manasındaki, iç seste ötümlüleşme (-t->-d-) ve daralmanın (-a->-u-) görüldüğü sözcük Eski Türkçe Dönemi metinlerinde *yultuzçı*, HŞ’de ise *yulduzçı* şeklinde geçmektedir: *ol yultuzçı er* (Mani. III, Nr. 13, I. T. II, D. 175, 1/2

ark.) “o müneccim adam”; *yana yulduzçılarka aydı ol şāh* (HŞ 201/3) “o hükümdar falcılara şöyle dedi”. Sözcüğe S.Yü.’de *körümçi yultuzçı* ikilemesinde rastlanmıştır: *körümçi yultuzçığa ayıtmaz* (S.Yü. 133) “falcı müneccime söyletmez”. Yıldız kavramı talih ve talihsizlik göstergesi olarak da kullanılmıştır. Nitekim bu anlam günümüzde de devam etmektedir. Sözcük *bat-*, *dökül-*, *sön-* vb. eylemlerle bir araya geldiğinde ölüm, kıyamet gibi olguları ifade eder: *yultuzı erksiz bolup* (388B) “yıldızı güçsüz olup”; *otlı suvlu yaraşmazı künli, aylı, yılı yultuzlı kutlu yaraşmazı* (S.Yü. 342) “ateş ve su, gün, ay ve yıl, şans ve kutun uyum sağlaması”; *kaçan kim yulduzlar söndürülse* (TIEM 73 II 431r/3=077/008)=*ol vaktın kim yulduzlar yoyuldu* (HKT 560a/3=77/8) “yıldızlar kaybolduğunda”; *kuyu töküldi yulduz* (ME 156/5) “yıldız aşağı döküldü”.

yultuzla- (<*ya-l+tuz+la-): İç seste daralmanın (-a->-u-) görüldüğü “yıldız sırala-, diz-” anlamındaki sözcüğe yalnız Huan.’da tesadüf edilmiştir: *yultuzlayı tizilmiş* (Huan.7 532/24) “yıldızlar gibi dizilmiş”.

2.3. yal-: *Ya- tabanından -l- ile genişletilmiş *yal-* eylemi ile bu eylemin paydaşı olan *ıl- (*yal->*yl->*ıl-) kökünün türevlerini de metinlerde bulmaktayız. Bu tabana dayanan sözcükler-ç, -ınçğa, -p, +r-; ^U/a → -a; -(I)g → -ıg; ^I/ak → -ak, -ık; -ım; ^o/ın → -ın, -ın; ^(I)/A- → -a-, -ı-; -(I)n- → -ın-; ^(I)/a)r- → -ır-; ^(I)/e)l- → -l-; -Dİr- → -dır-, -tır-, -tur-; -uz-; ^A/ı- → +a-; +lA- → +la-; +lI₂ğ → +lğ; +lI₂k → +lık; +sI₂z → +sız yapım ekleri; ^(I)/a)n- → -n- dönüşlük, -ış- işteşlik ve ^(I)/e)t- → -ıt- ettirgenlik çatı ekleri ile türetilmiştir.

yal- (*ya-l-): Sözcük Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde “yan-, alevlen-”, K’de ise “parla-” anlamıyla kaydedilmiştir: *öt yaldı* (D 471/377) “ateş alevlendi”; *yaldı ot* (ME 180/2) “ateş alevlendi”; *yarudı ajunğa kün ay teg yala* (K 415) “güneş ve ay gibi parlayarak dünyayı aydınlattı”.

yala (<*ya-l-a): “Alevli” manasındaki “+lğ” yapım eki almış *yalalığ* sözcüğüne yalnız İns.Sud.’da tesadüf edilmiştir: *yalalığ ötlarin köñüllüg otçuklarınta yalınatu* (İns.Sud. 275) “alevli ateşlerini gönül ocaklarında yakarak”.

yal^a/ıⁿ (<*ya-l-ın): Sözcük tarihî dönem metinlerinde farklı fonetik şekillerde karşımıza çıkmıştır. Damak n’sinin diş damak n’sine dönüştüğü biçimleri mevcuttur. Ünlü genişlemesine uğramış *yalan* biçimi yalnız Ui. III’te görülür: *içtin sıyarça kirlig örtin yalanın örtenü turup* (Ui. III, T. III, M. 56-11/30 ark.) “içindeki kirli ateşle yanıp”. En yaygın biçimi *yalın* olup Kaşgarlı’da da bu şekilde kaydedilmiş ve “ateşin alevi” (D 454/356) olarak anlamlandırılmıştır. *Yalıñ* biçimi ise Harezmi Türkçesi Dönemi metinlerine özgüdür: *ağzıdın yalıñ ot çıkar* (NF 439/4) “ağızından alevli ateş çıkar”. Sözcüğün *yalın* dışındaki biçimleri yalnız “ateş, alev” manasında kullanılırken, *yalın* biçimi “ışık, parlaklık” manasında da kullanılmıştır. Metinlerde sıklıkla *çoğ yalın* ve *ört yalın* ikilemelerinde yer almış, ikilemelerin ilkinde “ışık”, ikincisinde ‘ateş’ kavram alanına girmiştir: *çogumuz yalınımız asılga yüstelgey* (AY 436/3) “parlaklığımız artırılacak”; *ağızlarıntın ört yalın öner* (Mayt. 113/24) “ağızlarından alev çıkar”. Sözcüğün tarihî dönem metinlerinde atasözlerinde de bulunduğu tespit edilmiştir: *irig til ot ol kör küyer teg yalın* (K 1415) “kaba söz yanan bir ateş gibidir, gör”; *sewerke sewüg bol yağığa yalın* (K 5530) “sevene sevgili, düşmana ateş ol”.

yalıⁿ/n lğ (<*ya-l-ın+lğ): Sözcüğün “+lğ” yapım eki almış biçimi Eski Türkçe Dönemi eserlerinde “ışıklı”, Eski ve Orta Türkçe Dönemi eserlerinde hem “ışıklı” hem “ateşli” anlamlarıyla yer almıştır: *terk küyürgey otka yawlak yalınlğ* (TIEM 73 II 450v/4=111/003)

“çok alevli ateşte hemen yakacak”; *artokrak çoğluğ yalınliğ şazınlı taluyka ağır ayağlıg akın suvlar arıtı kudulu başlatı* (İns.Sud. 126) “fazlasıyla parlak dharmalı denize, saygın nehir suları akmaya başladı”; *köygey takı söglüngey yalınliğ otka* (NF 17/9) “alevli ateşte yanacak ve kebab olacak”.

yalınsız (<*ya-l-in+sız): Sözcüğün “ışksız” anlamındaki “+sız” yapım eki almış biçimi yalnız AY’ta tespit edilmiştir: *çogsuz yalınsız küçsüz küsünsüz bolgaybiz* (AY 433/7) “ışksız, güçsüz olacağız”.

yalba (<*ya-l-p-a): “Parlak” anlamındaki, iç seste ötümlüleşmeye (-p->-b-) uğrayan sözcük, Clauson’da *yalbı* biçimiyle kaydedilmiş, sözcüğün alıntı olabileceği ifade edilmiştir (EDPT 1972: 919). Türk dilinin bu denli geniş **ya-* kelime ailesi varken ve sözcük anlam itibarıyla da bu aileyle örtüşüyorken alıntı olması pek ihtimal dahilinde değildir. Bizce sözcüğün **yal/yal-* köküne dayandığı açık olup eklerin durumu çok açık değildir. Sondaki -a ekinin eylemden ad yapım eki görevinde olduğu düşünüldüğünde bundan önceki yapının eylem olması gerekir, bu durumda *p* sesi, eylemden eylem yapım eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğe yalnız TIEM 73 II’de rastlanmıştır: *ol köşk ermiş yalba ābgínelerdin* (TIEM 73 II 277v/2=027/044) “o köşk parlak sırçalardan yapılmış”.

yaldıran- (<*ya-l-dır-a-n-): “Parla-” manasındaki eyleme yalnız TIEM 73 II’de tesadüf edilmiştir: *yüzler ol kün yaldıranur* (TIEM 73 II 435r/8=080/038) “o gün yüzler parlar”.

yalDr^a/K (<*ya-l-tır-ık): “Işık, ıslıklı; süslü” anlamlarındaki sözcük farklı fonetik şekillerde karşımıza çıkmış olup sözcükte orta hece vokali yutulması (-ı->Ø) ve iç seste ötümlüleşme (-t->-d-) görülür. Kaşgarlı’da *yaldırık* biçimiyle kaydedilmiştir: *yaldırık eşler* (D 631/526) “süslü kadın”; *yaldırık nēñ* (D 631/526) “parlak nesneler”. En yaygın şekli *yaltrık* olup Eski Uygur Türkçesi Dönemi metinlerinde bu şekilde geçer. Nadiren karşımıza çıkan *yaltrığ* biçimi ETŞ, Ui. ve S.Yü.’te; *yaltrağ* biçimi ise Mayt.’de tespit edilmiştir: *inçip yaruğ yaltrık barıntın* (Üİ 104a/9) “ancak aydın olarak var olduğundan”; *yaltrağlar* (Mayt. 88/15) “ışıklar”.

yaltrıKlıg (<*ya-l-tır-ık+lıg): Sözcüğün “ışıklı” anlamındaki “+lıg” yapım eki almış biçimi AY, ETŞ, S.Yü. ve Ui.I’de tespit edilmiştir: *yaruğ yaltrıgılıg erdinin yaratmış ordular* (S.Yü. 243) “parıltılı mücevherle donatılmış saraylar”; *altun öñlüg yaruğ yaltrıklıg* (AY 451/19) “altın renkli parlak ışıklı”.

y^a/lDr^a/ (<*ya-l-dır-a-): Orta hece vokali yutulması (-ı->Ø) ve ünlü daralmasına (-a->-u-, -a->-ı-) uğramış “parla-” anlamındaki sözcüğün en yaygın biçimi olan *yaltrı-* yalnız Eski Türkçe Dönemi metinlerinde yer alır. *Yaldırı-* ve *yuldıra-* biçimleri D’de, *yaltra-* biçimi Mani. I ve Mayt.’de, *yaltırı-* biçimi İns.Sud.’da, *yıldıra-* biçimi ME’de, *yıldra-* biçimi ise K, KKT ve ME’de tespit edilmiştir. *Yıldra-* dışındaki biçimler “parla-” anlamında iken, *yıldra-* hem “parla-” hem “alevlen-” anlamıyla karşımıza çıkar: *kün yaldıradı* (D 633/528) “güneş parladı”; *kılıç yuldradı* (D 633/528) “kılıç ışıldadı”; *küzki ay teñriçe yaltırıyu* (İns.Sud. 996) “sonbahardaki ay tanrı gibi ışıldayarak”; *uluğ ilig teñri hanı ezrua teñriniñ amrak kıızı yaltrağlı yaşın teñriçe* (Mani. I, T. II D. 171/31 Tafel III önt. sol) “ulu hükümdar tanrı hanı Ezrua tanrının sevgili kıızı parıldayan ışık tanrı gibi”; *yıldıradı yıldırım* (ME 42/2) “yıldırım parladı”; *yağı ot kötürmiş teg ot yuldradı* (K 6219) “düşman ateş yakmış gibi ateş alevlendi”; *hem çerāg yaruğ yuldrağan* (KKT 33/10a2=33:46) “nur saçan bir چراغ olarak”.

yalDur- (<*ya-l-tur-): “Alevlendir-” anlamındaki eylemin iç seste ötümlüleşmeye (-t->-d-) uğramış *yaldur-* biçimi ME’de, *yaltur-* biçimi D’de tespit edilmiştir: *yalduzdı otını* (ME 31/5, 73/8, 218/3) “ateşi alevlendirdi”; *tüpi otug yalturdu* (D 484/387) “rüzgâr ateşi alevlendirdi”.

yalduz- (<*ya-l-ıt-uz-): Orta hece vokali yutulması (-ı->Ø) ile iç seste ötümlüleşmeye (-t->-d-) uğradığı görülen “yaldızla-” anlamındaki sözcük yalnız ME’de tespit edilmiştir: *altun yalduzdı kurgâ* (ME 65/8) “kemere altın yaldızladı”.

yal(ı)na- (<*ya-l-ın+a-): Sözcük Eski Türkçe Dönemi metinlerinde *yalına-*, KE ve ME’de orta hece vokali yutulması sonucu (-ı->Ø) *yalna-* şeklinde tespit edilmiştir. Her iki biçim de ağırlıklı olarak “alevlen-” anlamında kullanılırken birkaç örnekte “parla-” anlamını taşıdığı görülmüştür: *yalnayu turğan tilindin ‘āši yulğan muştāfā* (KE 2r12) “alevlenen dilinden günahlarından kurtaran Mustafa”; *közi karaqı yalnayu tegzinü turur* (Ui. IV A 69) “gözbebeği parlayarak gezinir”.

yal(ı)nat- (<*ya-l-ın+a-t-): “Alevlendir-, yak-” manasında *yal(ı)nat-* biçimlerinde karşımıza çıkan sözcük Ui. Tot ve İns.Sud’de *yalınat-*, ME’de ise hem *yalınat-* hem de orta hece vokali yutulmuş (-ı->Ø) biçimiyle *yalnat-* şeklindedir: *alturtı ot yalınatmak* (Ui. Tot. 89) “aşağıda ateş yakmak”; *yalnatdı otını yandurdu dutuşturdu* (ME 67/6) “ateşi alevlendirdi yaktı tutuşturdu”.

yalınç (<*ya-l-ın-ç-): “Işık” anlamındaki sözcük yalnız AY’ta tek bir örnekte kaydedilmiştir: *ötrü ol üdün teñri kanı hormuzta teñri kamag teñriler kuvragı birle gan öküz katun ulatı alku ulug tirin kuvragı birle tükel bilge biliglig teñri teñrisi burkannıñ ol yaruklug yalınçıña tartılıp kamagun barça teñri teñrisi burkan tapa keltirler* (AY 131/9) “sonra o zaman, tanrı hanı hormuzta tanrı, bütün tanrılar cemaati ile, nehir hatunu, bütün ulu cemaat ile, hikmetle dolu tanrı tanrısı burkanın o aydınlık ışığına çekilip”.

yalıⁿ/nla- (<*ya-l-ın+la-): Sözcüğün “parla-” anlamına gelen *yalınla-* biçimi Ui. IV C’de, “ısıt-” anlamına gelen *yalıñla-* biçimi ise ME’de birer örnekte kaydedilmiştir: *aguluğ yılan tiliñe okşatı yalınlayu turur yitti kılıçın tartıp altı* (Ui. IV C 131) “zehirli yılanın diline benzeyen, parlayan keskin kılıcını çekip aldı”; *yalıñladı ot* (ME 128/7, 151/1) “ateş alevlendi”.

yalıⁿ/nlan- (<*ya-l-ın+la-n-): “Alevlen-” anlamındaki sözcüğün *yalınlan-* biçimi AH’de, *yalıñlan-* biçimi ise HKT, HŞ ve ME’de tespit edilmiştir: *yalınlansa tutnup gāzab hıkd otı* (AH 339) “kızgınlık, kin ateşi tutuşup alevlense”; *korğuttum sizni otdın, yalıñlanur* (HKT 575b/2=92/14) “sizi yanan ateşle korkuttum”.

yalıu- (<*ya-l-ın+u-): Sözcükte orta hece vokali yutulması (-ı->Ø) mevcuttur. K’de *köñül yalıu* söz öbeği içinde tespit edilmiş olup “acı çek-/ver-” mecaz anlamındadır: *üdiklig eşitti köñül yalıjudı* (K 5972) “özlem duydu, gönlü yandı”.

yalı^r/ı^r/ı^r- (<*ya-l-tır-): “Parla-” anlamındaki sözcüğün *yaltır-* biçimi ise AY ve ETŞ’de, göçüşmeye uğramış *yalrı^t-* biçimi ise D’de, tespit edilmiştir: *kirşen anıñ yūzin yalrıttı* (D 439/343) “kirşan onun yüzünü parlattı”; *ay teñri artukraq yaltırdı* (ETŞ 35/125) “ay teñri daha çok ışık saçtı”.

yalrıD- (<*ya-l-tır-ıt-): Sözcük “parlat-” anlamında olup Eski Türkçe Dönemi metinlerinde *yalrı^t-*, Ui. II’de ise *yalrı^d-* biçimindedir. İlgili örneklerde gerçek anlamının yanı sıra “bilgilendir-” mecaz anlamıyla da kullanılmıştır: *algu burhanlar uluslarında yEme yırtınçug yarutmağ yalrı^dmağığ hılmağı bolur* (Ui. II, T III M.207/67) “bütün burkanların ülkesinde

yeryüzünü aydınlatmaktır”; *yarutdaçı ol kün teñri yarokın tüşrök körkle bedizi üze kök teñride eñ başlayu tavişgan tamgalı ay teñri ordosın körüp fatuçen atlıg açarı evirmiş nomug yaltrıdımız* (Huan.5 1828) “o güneş tanrı ışığını aydınlatan yansıdığı güzel resmi üzerine gökte ilk başta tavşan damgalı ay tanrı sarayını görüp Fatuçen adlı açarının çevirdiği dinî eseri aydınlattık”.

yaltrış- (<*ya-l-tır-ış-): Orta hece vokali yutulmasına (-ı->Ø) uğradığı görülen “parıl-daş-” anlamındaki sözcüğe Huan.5’te tek bir örnekte rastlanmıştır: *žünkim kerigler yipgin kuşatrelar saşuru qarşuru yaltrısur erdi* (Huan.5 1673/12) “zünkim kerigler menekşe rengi ksatriler durdurarak karşılıklı parıl-daşırdı”.

yelin- (<*ya-l-in-): “y” yarı ünlüsünün niteliklerinden kaynaklanan bir incelenmenin görüldüğü ve yalnız K’de tespit ettiğimiz sözcük “alevlen-, yan-” anlamındadır: *taturğaymız añar ol yelinigli tamuğ kınıdın* (KKT 33/35a2=34:12) “ona alevli cehennem azabından tattıracağız”.

yıldırım (<*ya-l-tır-ım): Yalnız Harezmi Türkçesi Dönemi metinlerinde yer alan ve iç seste ötümlüleşme (-t->-d-) ve daralmaya (-a->-ı-) uğrayan sözcük “yıldırım” ve “şimşek” anlamlarına sahiptir: *yıldıradi yıldırım* (ME 176/4) “yıldırım parladı”; *niteğ kim yıldırım sıçrar bulutdan* (HŞ 220/32) “nasıl ki şimşek buluttan çıkarsa”.

yılı- (<*ya-l-ı-): Ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğramış sözcük yalnız Kaşgarlı tarafından kaydedilmiş olup “ılı-” anlamındadır: *suw yıldı* (D 482/385) “su ılıdı”.

(y)ılığ (<*ya-l-ığ-): “y” yarı ünlüsünün boğumlanması sırasında ses organlarının işleyişi “i”ye çok yakındır (Ergin, 2004, s. 48). Bu durum onun söz başında kimi zaman düşmesine neden olur. *ılığ* sözcüğünde de böyle bir durum söz konusu olup sözcüğün bir önceki safhası *yılığ* olmalıdır. Nitekim bu şekli de metinlerde mevcuttur. Sözcüğün ilk hece ünlüsü, ikinci hecede dar-düz ünlü bulunması ve söz başı “y” sesinin dar-düz ünlülerin telaffuzuna yakın olması sebebiyle daralmış olmalıdır. Bu daralma ile birlikte *yılığ* şekline giren sözcükte, telaffuz bakımından birbirine çok yakın iki sestten birinin eridiği, böylelikle *ılığ* biçiminin ortaya çıktığı düşünülebilir. “ılık, ılıkılık; mülayim” anlamlarındaki sözcüğün *ılığ* biçimi yalnız Kaşgarlı’da kayıtlıdır: *ılığ* (D 26/12) “ılık”; *ılığ suw* (D 44/30) “ılık su”. Kaşgarlı sözcüğü y’li biçimiyle de kaydetmiştir: *yılığ suw* (D 26/12, 44/30, 450/353) “ılık su”. D’de gerçek anlamda kaydedilen sözcük, Eski Türkçe Dönemi metinlerinde “mülayim” anlamıyla yer alır: *utru eki yılığ kişi oğlın sokuşmış* (IrkB. 2) “sonra iki mülayim insanla karşılaşmış”. Son seste ötümsüzleşmeye (-g>-k) uğramış *yılığ* biçimine ise yalnız TEZ’de tesadüf edilmiştir: *üstün töpüsiñe tegmişte töpüsi bunkı tegresi yılıkkyı turdı* (TEZ 794) “üstte tepesine değdiğinde tepesi sağlam, çevresi ılıkçaydı”.

yılığlık (<*ya-l-ığ+lık-): Sözcüğün “+lık” yapım eki almış “ılıkılık” anlamındaki biçimi yalnız Kaşgarlı’da kayıtlıdır: *yılığlık* (D 466/370) “ılıkılık”.

yılınçğa (<*ya-l-ınçğa-): “Mülayim” mecaz anlamıyla tespit ettiğimiz ve ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğradığı görülen sözcük, yalnız Mayt.’de iki yerde kaydedilmiştir. Bu iki yerde de *yumşak* sözcüğü ile ikileme hâlinde kullanılmıştır: *tağ töpüsinte mrkt erdni öñlüğ yılınçğa yumşak erdnilerig töşep urmış teg öleñ çimgenleri erür* (Mayt. 55/21) “dağın tepesinde marakata ve ratna renginde mülayim, yumuşak mücevheri döşemiş gibi ıslak çimenleri vardır”; *yakın tegdükte teñri teñrиси burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp yılınçğa yumşak ayaların kavşurup inçe tip ötüñürler* (Mayt. 51/58) “yakınına vardıklarında tanrı tanrısı burkanın ayağına

kapanıp başlarını huzurunda eğerek mülayim ve yumuşak şekilde ellerini kavuşturup şöyle derler”. Clauson *yılınçğa* sözcüğünün “-ınçğa” ile biten birkaç sözcükten biri olduğunu ve alıntı olabileceğini söylemektedir (EDPT, 1972, s. 931). Biz sözcüğün “-ınçğa” eki ile türediği konusunda Clauson’a katılmakta; ancak Türk dili kökenli olduğunu düşünmekteyiz.

yılır- (<*ya-l-ır-): Ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğramış sözcük yalnız Kaşgarlı tarafından kaydedilmiştir, “ısın-” anlamını taşır: *ajun tını yıldı* (D 99/92, 407/318) “dünyanın ruhu ısındı”.

yılış- (<*ya-l-ış-): Ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğramış sözcük yalnız Kaşgarlı tarafından kaydedilmiş olup “ısın-” anlamındadır: *suwlar kamug yılışdı* (D 476/38) “suların tamamı ısındı”.

yılıt- (<*ya-l-ıt-): Ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğramış ve yalnız Kaşgarlı tarafından kaydedilen sözcük “ısıt-” ve “ateşlen- (hastalan-)” manalarıyla verilmiştir: *er suwıg yılıttı* (D 423/332) “adam suyu ısıttı”; *er yılıttı* (D 423/332) “adam ateşlendi”.

yilmir- (<*ya-l-ım+ır-): “y” yarı ünlüsünün niteliklerinden kaynaklanan bir incelleme ve daralmanın (-a->-ı-) görüldüğü sözcük *yalba* ile ilişkili olmalıdır. Sözcük yalnız Kaşgarlı’da kaydedilmiştir: *suw yilmirdi* (D 485/388) “su ısınmak üzereydi”.

yula (<*ya-l-a): Ünlü daralmasına (-a->-u-) uğradığı görülen sözcük Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde “kandil, meşale, mum” anlamlarıyla yer almıştır. Sönmesi ölüm simgesi olarak algılanmıştır: *yaruk yula birtemledi öçti tep inçe yerinti busantı* (TEZ 1018) “parlak kandil azaldı, söndü diye öyle üzüldü, dertlendi”. Yazıtlarda kişi ve yer adı olarak geçmiştir: *Yula* (E 41/3), *Yula Köl* (ŞU G/6). K’de yer alan bir atasözünde de tespit edilmiştir: *yarusa yula tünle azmaz yola* (K 4347) “gece meşale yanarsa insan yoldan şaşmaz”.

yulalığ (<*ya-l-a+lığ): Sözcüğün “meşaleli” manasındaki “+lıg” yapım eki almış biçimi yalnız Ui.III’te tespit edilmiştir: *anta ötrü ilig begnin et’özü yulalığ söğüt teg bir yalın* (Ui. III, T. II, S.2/23) “ondan sonra hükümdarın vücudu meşaleli söğüt gibi bir ateş”.

yulağ (<*ya-l-ağ): Ünlü daralmasına (-a->-u-) uğradığı görülen “ışık” anlamındaki sözcük yalnız Huan.7’de tespit edilmiştir: *yulağ* (Huan.7 596/19) “ışık”.

yulrit- (<*ya-l-ır-it-): Sözcükte orta hece vokali yutulması (-ı->Ø) ve ünlü daralması (-a->-u-) söz konusudur. Kaşgarlı tarafından kaydedilen sözcük “alevlendir-” ve “parla-” anlamlarındadır: *ol öt yulrittı* (D 439/343) “o, ateşi canlandırdı”; *ol tūçug yulrittı* (D 439/343) “o, bakırı ve tuncu parlattı”.

2.4. yan-: *Ya- tabanından -n- ile genişletilmiş *yan-* eylemine bağlanan sözcükler -(I)n- → -n- yapım eki, -DÜr- → -dur- ettirgenlik ve -(l/e)l- → -ul- edilgenlik çatı ekleri ile oluşturulmuştur.

yan- (<*ya-n-): “Yan-” anlamındaki sözcük hem gerçek anlamda hem de “acı çek-” mecaz anlamında kaydedilmiştir. Sözcük, Orta Türkçe Dönemi metinlerinde yaygın olup Eski Türkçe Dönemi metinlerinden yalnız Ui. Tot.’de bulunur: *ol öt yana yanıp* (Ui. Tot. 1165) “o ateş yine yanıp”; *tüni küni yanar otım* (DH LXI/10) “ateşim gece gündüz yanar”; *çıkar iç yanmağımın uş tütünüm* (HŞ 95/3) “içimin yanmasından dumanım çıkar”.

yandur- (<*ya-n-dur-): “Yak-” anlamındaki sözcük “zarar ver-” mecaz anlamında da kullanılmıştır. Orta Türkçe Dönemi metinlerinde karşımıza çıkar: *tégme yolu yandursalar otını*

(TIEM 73 I 88v/2=005/064) “ne zaman ateşi yaksalar”; *kimnün hakkını yandurursiz* (NF 299/9) “kimin hakkını yakıyorsunuz”.

yandurul- (<*ya-n-dur-ul-): Yalnız HKT’de yer alan sözcük “yakıl-” anlamındadır: *ol vaktın tamuğ yanduruldu* (HKT 566a/2=81/12) “cehennemin yakıldığı an”.

2.5. yar-: *Ya- tabanından -r- ile genişletilmiş *yar-* eylemine bağlanan sözcükler -p,-^o/ın → -on, -in, -un; -^l/_ak → -ok, -uk; -^u/_a → -u; -(^l/_A)- → -i-, -u-, -o-; -(^l/_a)r- → -r- ve +II₂(g) → +lı, +luğ; +II₂k → +lık, +luk; +rak, +sI₂z → +suz yapım ekleri; -(^l/_e)t- → -ut-ettirgenlik, -(^l/_e)l- → -ul- edilgenlik ve -(^l/_a)n- → -un- dönüşlük çatı ekleriyle oluşturulmuştur.

yar-: “Aydınlat-” anlamını taşıyan eyleme HKT’de bir örnekte rastlanmıştır: *tañrı tañnuñ yarganı tağı tinnün kılğanı qarār kılgu tağı künni tağı aynı, saķış kılmaķ* (HKT 135b/5=6/96) “Tanrı sabahın aydınlatıcısı, dinlenen gecenin, hesap ögesi olan güneş ve ayın yaratıcısı”.

yar^l/_o- (<*ya-r-u-): Sözcüğün yaygın biçimi *yaru-* olup Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde tespit edilmiştir. *Yaro-* biçimi İns.Sud.’da, ünlü daralmasına (-u->-i-) uğramış *yari-* biçimi TIEM 73 I ve HKT’de yer almıştır. *Yaro-* şekli metin çalışmasının imlayı farklı şekilde yorumlamasından ve kaydetmesinden kaynaklanan bir durum olduğu için burada herhangi bir ses olayının var olduğunu söylemek yanlıştır: *ançaka tegi kim tañ yarumış* (NF 414/16) “tanın aydınlandığı o zamana kadar”; *kaçan yaron yarodu erser* (İns.Sud. 227) “sabaha aydınlandığında”; *yarıgılı tañlarnı tağı kıldı tünni amrulgu künni aynı saķışlıgı* (TIEM 73 I 104v/3=006/096) “sabahları aydınlık kıldı, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ayı hesap ögesi olarak yarattı”. Sözcük “aydınlan-, parla-” gerçek anlamının yanında “mutlu ol-, tenevvür et-” mecaz anlamlarında da kullanılmıştır. Sözcüğün “mutlu ol-” anlamı Kaşgarlı tarafından da kaydedilmiştir: *er yarudi yaşudi* (D 481/385) “adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi”; *bir közüñüz yaruzun* (PP. A/3) “bir gözünüz parlasın”; *könülleri kögüzleri bilge biligleri yarudi yaşudi* (S.Yü. 458) “gönülleri, gözleri, bilgileri aydınlandı”; *açıldı yarup könli kögsi közi* (K 5631) “gönlü ve kalp gözü parlayarak açıldı”; *allāh tise bî-şek yarur içi taşı* (DH XXXVI/10) “Allah dediğinde şüphesiz içi dışı aydınlanır”; *tüni küni sâyim bolsa könli yarur* (DH XVII/3) “gece gündüz oruçlu olsa gönlü parlar”. Sözcüğün mutluluk ile ilişkisi *közi yaru-/küni yaru-* kalıplarında da belirgindir. Kur’ân-ı Kerîm’in 20. suresinin 40. ayeti ile 28. suresinin 13. ayetinde aynı cümlede *közi yaru-* ifadesinin zıttı olarak *kadgur-* sözcüğünün yer alması, bu ifadenin “mutlu ol-” anlamını kesinleştirmiştir. Uzuvarın yanı sıra parla- ana kavramı etrafındaki eylemlerin *kün* sözcüğüyle bir araya gelerek de “mutlu ol-/et-” anlamını verdiği görülmektedir. “Gözaydın et-, gözaydına gel-/git-” ve “gözün aydın” ifadeleri tarihî dönemlerdeki *köz yaru-/yarut-* yapısının günümüzdeki devamı olarak nitelendirilebilir. Sözcüğe sivil hayat belgelerinde özel ad olarak rastlanmıştır: *Yarumış* (YAM Mi. 30/13). Ayrıca K’deki iki örnekte atasözü ögesi olarak bulunduğu görülmüştür: *yatıg edgü tutsa yarur er közi* (K 496) “konuğa iyi davranan kişinin yüzü güler”; *yarusa yula tünle azmaz yola* (K 4347) “gece meşale yanarsa insan yoldan şaşmaz”.

yar^l/_on (<*ya-r-un): Tarihî dönem metinlerinde “sabaha, yarın” anlamlarında geçen sözcük, önce “sabaha” anlamında iken sonradan “yarın” anlamını kazanmış olmalıdır. Sözcük “sabaha” anlamıyla Eski Türkçe; “yarın” anlamıyla Eski ve Orta Türkçe Dönemi eserlerinde tespit edilmiştir. Ünlü daralmasına (-u->-i-) uğradığı görülen ve en yaygın biçimi olan *yarın*, Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde yer almıştır. Sözcük İns.Sud.’da *yaron*, AY ve

Mayt.'te *yarun* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. *Yaron* şekli metin çalışmasının imlayı farklı şekilde yorumlamasından ve kaydetmesinden kaynaklanan bir durum olduğu için burada herhangi bir ses olayının var olduğunu söylemek yanlıştır: *kaçan yaron yarodı erser* (İns.Sud. 227) “sabah aydınlandığında”; *kaçan yarun yarudukda* (AY 94/4) “sabah aydınlandığında”. “Sabah” anlamını taşıdığı örneklerde sıklıkla *kEçe* “akşam” sözcüğü ile birlikte yer almıştır: *yarın kēçe altun örgin üze olurupan* (IrkB. 1) “sabah akşam altın taht üzerinde oturup”. Sözcüğün yaygın şekilde gördüğümüz anlamı ise “ertesi gün”dür. Bu anlamdan hareketle gelecekteki bir zamanı ya da ahireti temsil ettiği örnekler vardır. NF’de sıklıkla *bukün yarın* ikilemesi içinde yer almış ve cümleye ‘çok yakında, neredeyse’ anlamı katmıştır: *velikin bu kün yarın ekegü ölgeysiz* (NF 280/15) “ancak bugün yarın ikiniz birden öleceksiniz”. Tarihî dönem metinlerinde sözcüğe atasözü ögesi olarak da rastlanmıştır. K’de tespit ettiğimiz atasözü günümüzde ‘Bugünün işini yarına bırakma’ şeklinde; MM’de tespit ettiğimiz atasözü ise ‘Ne ekersen onu biçersin’ şeklinde yaşar: *bu künki işin koğma kılma yarın* (K 5503) “bugünün işini yarına bırakma”; *bukün nē kim ēkseñ yarın orğasēn* (MM 279/3) “bugün ne ekersen yarın onu biçersin”.

yarındası (<*ya-r-un+dası): Sözcük bulunma durum eki ile 3.teklik kişi iyelik eki almıştır. Ancak Türk dilinin ekleşme kuralları gereği böyle bir sıralama mümkün olmadığı için, sözcükte ek yığılmasından bahsedilebilir. Yalnız KE’de geçen sözcük “ertesi gün” anlamındadır: *yarındası kamuğ çıkdılar* (KE 34v11) “ertesi gün hepsi çıktılar”.

yarınlık (<*ya-r-un+lık): Sözcüğün “+lık” yapım eki almış biçimi AH ve K’de geçmekte olup iki eserde de gerçek bir yarından öte gelecekteki bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılmıştır: *tatıg aytıgı bar yarınlık katıg* (K 6120) “bu zevk için yarın şiddetli bir hesap var”; *çıgaylık yarınlık azuğ yokluğu* (AH 187) “yoksulluk azığın yokluğu yarın içindir”.

*yar^l/o*t- (<*ya-r-ut-): Farklı fonetik şekillerde karşımıza çıkan sözcüğün *yarot-* biçimi İns.Sud.’a özgüdür. Bu biçim metin çalışmasının imlayı farklı şekilde yorumlamasından ve kaydetmesinden kaynaklanan bir durum olduğu için burada herhangi bir ses olayının var olduğunu söylemek yanlıştır. Sözcüğün ünlü daralmasına (-u->-ı-) uğramış *yarıt-* biçimi HŞ ve KE’de yer alır: *i’tikādlarınız yarıtıg* (KE 78r18) “inançlarınızı aydınlatın”; *bütün sansarıg yarotu* (İns.Sud. 106) “bütün samsarayı aydınlatarak”. Yaygın biçimi *yarut-* olup Eski ve Orta Türkçe Dönemi eserlerinde yer almıştır: *kaltı kün ay teñri yaruğın kamağ yir suv yarutur* (Mani. I, T. II K. 2a/4 Blatt I ark.) “nasıl ki güneş ve ay tanrı ışığıyla tüm yeryüzünü aydınlatır”. Sözcüğün gerçek anlamının yanında “mutlu et-, tenevvür et-, bilgilendir-, açığa/ortaya çıkar-” mecaz anlamı taşıdığı örnekler de bulunmaktadır: *yarutğay sini* (K 3805, 4482) “seni sevindirecek”; *içimni öz nuruñ birle yarutıgıl* (HŞ 1/7) “içimi kendi ışığınla aydınlat”; *teriñ yörügin utğurağ yarutı yaşutı* (S.Yü. 386) “derin anlamı tamamıyla aydınlatarak”; *bögülenmekin küsin kedin kamağ teñri yirinteki teñriler üze inçe belgürtir yarutır yaşutır* (Mani. I, T. II K. 2a/3 Blatt I ark.) “gücünü sonradan bütün tanrı yerindeki tanrılar üzerine o şekilde belli edilir, aydınlatır”. Sözcük HŞ’de atasözü ögesi olarak da tespit edilmiştir: *yarutmaz iöni uçgun bolmasa şem* (HŞ 93/7) “mum kıvılcım olmasa evi aydınlatmaz”.

*yar^o/u*K (<*ya-r-uk): Farklı fonetik biçimlerde karşımıza çıkan sözcüğün *yarok* biçimi ilk kez Şine Us Yazıtında yer almış, sonrasında Huan.5 ve İns.Sud.’da geçmiştir. Sözcük bu metinlerde hem “ışık, parlak”, hem de “açık, anlaşılır” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Bu biçim metin çalışmasının imlayı farklı şekilde yorumlamasından ve kaydetmesinden kaynaklanan bir durum olduğu için burada herhangi bir ses olayının var olduğunu söylemek yanlış olur: *kiçe*

yaruk batar erkli süngüşdüm anta sançdım (ŞU D/1) “akşam hava kararırken savaştım ve (onları) orada yendim”; **yarok** yaşok savınlı kılıklı (Huan.5 719/11) “anlaşılır sözlü davranışlı”. *Yaruğ* biçimi Ui. ve Mani.’de mevcuttur: *arığ tütsük yaruğ yula* (Mani. III, Nr. 40. T. II, B. 66./12 ark.) “kutsal tütsü parlak meşale”. Sözcüğün en sık kullanılan şekli **yaruk** olup ilk örneğine Yenisey Yazıtlarında rastlanmış, Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde kesintisiz olarak kullanıldığı gözlenmiştir. Sözcük tarihî dönem metinlerinde hem “ışık, parlak” hem de “açık, anlaşılır, mutlu, mutluluk, temiz, ferah, başarılı” mecaz anlamlarıyla yer almıştır: *ākıllarğa ay teg, kün teg yaruğ turur* (KE 78r3) “akıl sahipleri için ay gibi güneş gibi parlaktır”; *barıñ belgülig sen kün ay teg yaruğ* (K 12) “senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi bellidir”; *kadaşım hārūnnı ol yaruğrak mēndin tilin* (KKT 32/23a3=28:34) “kardeşim Harun’un dili benimkinden daha düzgündür”; **yaruk** yaşuk uqulur üçün (Üİ 102b/2, 5, 7) “açık olarak anlaşılır olduğu için”; **yaruk** tutsa begler kişiye yüzi (K 604) “beyler kime güler yüz gösterirse”; *kaşı közi keñ yaruğ yaşuk toğılıg erdi* (TEZ 847) “kaşı gözü çok aydınlık, yakışıklıydı”. *Yaruğ*, Eski Türkçe Dönemi metinlerinde kişi ve unvan adı olarak geçmiştir: **Yaruğ** (HAM 34/21); **Yaruk Tegin** (E 15/3); **Yaruğ Üner Vrharlık** (YAM Ex. 01/4, 10). Tarihî dönem metinlerinde atasözü ögesi olarak da bulunur: *kara tün yaruğ künke yakmaz yağık* (K 2250) “karanlık gece aydınlık güne yaklaşmaz”; **yarukı** artar ay bolğınça tolun (HŞ 209/27) “ay dolunay olunca ışığı artar”. Orta Türkçe Dönemi metinlerinde *yaruk* sözünün içinde yer aldığı bir kalıp karşımıza çıkar: *köz yaruğı*. “Göz nuru” ve “göz aydınlığı” manasında günümüzde de kullanılan bu ifade, Kaşgarlı tarafından “*Bardı közüüm yaruğı*” (D 35/21-22) cümlesinde kaydedilip “gözün ferî” olarak aktarılmıştır. Bu kalıba birçok metinde rastlanmıştır: *köz yaruğı bolğay maña tağı saña* (TIEM 73 II 281v/1=028/009)=*menij közüüm yaruğı maña hem saña* (KKT 32/7a3=28:9)=*köz yaruğı maña tağı saña* (HKT 369a/1=28/9) “bana da sana da göz aydınlığı olacak”; *sen erdiñ maña köz yaruğı tükel* (K 1162) “sen tamamen benim gözümün nuruydun”; *ıdıyā közüüm yaruğı, köñlüm tokı* ‘ıyālimni maña kawuştur (KE 75v14) “ey Allah’ım gözümün nuru, gönlümün tokluğu olan çocuğumu bana kavuştur”.

yar°/ıklı₂(ğ) (<*ya-r-uk+luğ): Sözcüğün “aydınlık, ışıklı, parlak” anlamındaki “+II₂(ğ)” yapım eki almış biçimi Eski Türkçe Dönemi metinlerinde bulunmaktadır: *isteñ yaroğlı qaralınıñ münlüğün münsüzin* (Huan.5 114/9) “aydınlığı karanlığı suçluyu suçsuzu isteyin”; *aysız künsüz yaroğluğ ağır uluğ teñriler* (İns.Sud. 952) “aysız güneşsiz parlak değerli ulu tanrılar”; **yaruğlı** karalı kalı adılğay (HU 170) “aydınlık ile karanlık nasıl ayrılacak”; *altun yaruğluğ nom erdini* (AY 574/9) “altın ışıklı dharmā cevheri”; **yaruğluğ** bodisatav (Ui. I, T III M.56.1/33 ark.) “ışıklı bodisatav”.

yarukrak (<*ya-r-uk+rak): Sözcüğün “+rak” yapım eki almış biçimi K’de “daha parlak”, KKT’de “daha anlaşılır/açık” anlamlarıyla kaydedilmiştir: *kayusı yaruğrak kayu eksüdi* (K 130) “bazısı daha çok bazısı daha az parlak”; *kadaşım hārūnnı ol yaruğrak mēndin tilin* (KKT 32/23a3=28:34) “kardeşim Harun’un dili benimkinden daha düzgündür”.

yaruksuz (<*ya-r-uk+suz): Sözcüğün “ışıksız” anlamındaki “+suz” yapım eki almış biçimi AY ve ME’de tespit edilmiştir: *öñsüz yaruksuz inçip bolurlar* (AY 556/19) “böyle renksiz ışıksız olurlar”; **yaruksuz** boldı kün (ME 98/8) “güneş ışıksız oldu”.

ya(r)p (<*ya-r-p): *Yarp* sözcüğündeki akıcı sızıcı “r” sesinin düşmesiyle *yap* biçimi ortaya çıkmış olmalıdır. Her iki biçime de D’de rastlanmış olup *yap* sözcüğü **yap yaruk nēñ** (D 451/354) “çok ışıklı nesne”; **yap yaşıl** (D 452/355) “parlak yeşil” şeklinde, *yarp* ise *anıñ yarpı*

yazıldı “sevinçten yüzün parlaması” (D 447/351) olarak anlamlandırılmıştır. Sözcükler başka bir eserde tespit edilememiştir.

yaruklık (<*ya-r-uk+luk): Sözcüğün yaygın biçimi *yarukluk* olup Orta Türkçe Dönemi metinlerinde tespit edilmiştir. “Işık, parlaklık” anlamının yanında “mutluluk” ve “ferahlık” anlamlarında da kullanılmıştır: *bilmes ten, ol nirseni kim örtüldi anlarğa, közler yarukluğundın* (HKT 397a/8=32/17) “onlar için ne göz aydınlıkları saklanmış kimse bilemez”; *bulsun atı yarukluk* (D 423/331) “atı ferahlık bulsun”. HŞ’de atasözü ögesi olarak kullanımına rastlanmıştır: *yarukluğdın yarukluk belgürür bil* (HŞ 146/32) “aydınlık olandan parlaklık çıkar, bil”. Ünlü daralmasına (-u->-ı-) uğramış *yaruklık* şekli ise KE ve NF’ye özgüdür: *andın soñ kördiler yaruklık kılıp* (KE 164v19) “ondan sonra aydınlatıp gördüler”.

yaruluk (<*ya-r-u+luk): Sözcük yalnız TIEM 73 II’de, tek bir örnekte tespit edilmiştir: *üşkinde anlarğa bolğay terleri yarulukları* (TIEM 73 II 398r/1=057/019) “üstlerinde onlar için emeklerinin karşılığı ve nurları vardır”.

yarul- (<*ya-r-ul-): “Aydınlat-” anlamındaki sözcük yalnız TIEM 73 II’de tespit edilmiştir: *kündüz kaçan yarulsa anı* (TIEM 73 II 443r/4=091/003) “gündüz onu aydınlatığında”.

yarun- (<*ya-r-un-): “Aydınlan-” anlamının yanında “mutlu ol-” ve “tenevvür et-” mecaz anlamlarında da tespit ettiğimiz sözcük K ve ME’de bulunmaktadır: *yarundi çırağ birle yā yarukluk istedi* (ME 208/5) “aydınlık istediği için kandil ile aydınlandı”; *atası anası yarungu bolur* (K 1219) “anası babası mutlu olur”; *bilig birle köñli yarunmış kögüz* (K 2243) “gönü ve göğsü bilgiyle aydınlanmış olan”.

2.6. *yaş: *Ya- tabanından -ş ile genişletilmiş *yaş adına bağlanan sözcükler -ş; +la- → +la-; +^A/l- → +a-, +ı-, +u- yapım ekleri ile -(^l/e)t- → -t-ettirgenlik ekini almıştır.

(y)^a/_i/_ı/l- (<*ya-ş+u-): “Parla-, parlat-” anlamlarındaki sözcük tarihî dönem metinlerinde farklı fonetik şekillerde bulunmaktadır. Sözcüğün *yaşu-* dışındaki biçimleri ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğramıştır. Sözcük *ışu-* biçimiyle HAM’da, *yaşı-* biçimiyle HKT’de, *yışi-* biçimiyle NF’de geçer. Yaygın biçimi *yaşu-* olup Eski Türkçe Dönemi’ne özgüdür: *ékki yégirmiş yaruk ışuğma burhanlar* (HAM 5/15) “on ikincisi parlak aydınlatıcı burkanlar”; *sırça, tamām ol yaruk yulduz, yaşıgan* (HKT 340a/3=24/35) “sırça, ışık saçan parlak bir yıldız gibidir”; *yüzleri yaruk yulduz tég yışığay* (NF 241/6) “yüzleri parlak yıldız gibi ışıyacak”; *ediz üçer kat yapırgakları yaltrıyü yaşuyü turur* (TEZ 717) “üçer kat yaprakları parıldar”. Sözcüğün “mutlu ol-, tenevvür et-” mecaz anlamlarını taşıdığı örnekler de mevcuttur: *er yarudı yaşudı* (D 481/385) “adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi; *könülleri kögüzleri bilge biligleri yarudı yaşudı* (S.Yü. 458) “gönülleri, gözleri, bilgileri, aydınlandı”.

yaşla- (<*ya-ş+la-): “Şimşek çak-” anlamındaki sözcük yalnız ETŞ’de geçer: *yazkı bulut yaşlap* (ETŞ 28/9) “bahar bulutları şimşek çakıp”. Reşit Rahmeti Arat, *yaşla-* sözcüğünün orta hece düşmesi ile *yaşınla-* eyleminden geldiğini, sözcüğün genellikle *yaşına-*, *yaşna-* biçiminde kullanılıp *yaş’ın* “ışık, ışıltı, par, parıl” gibi tabiat taklidi bir sözcüğe benzediğini ifade etmektedir (Arat, 2007, s. 420). Biz *yaşla-* sözcüğünün *yaş* adına dayandığını kabul etmekte; ancak sözcüğün tabiat taklidi olduğunu düşünmemekteyiz.

yaşut- (<*ya-ş+u-t-): “Aydınlat-, parlat-” anlamındaki sözcüğe AY, Mani. I, S. Yü.’de tesadüf edilmiştir. *neñ yarutgalı yaşutgalı itmezler* (AY 244/6) “hiçbir şeyi aydınlatmazlar”.

Sözcük “açığa çıkar-, bilgilendir-” mecaz anlamında da kullanılmıştır: *bögülenmekin küsin kedin kamağ teñri yirinteki teñriler üze inçe belgürtir yarutır yaşutır* (Mani. I, T. II K. 2a/3 Blatt I ark.) “gücünü sonradan bütün tanrı yerindeki tanrılar üzerine o şekilde belli edilir, aydınlatır”; *teriy yörügin utğurağ yarutı yaşutı* (S.Yü. 386) “derin anlamı tamamıyla aydınlatarak”.

2.7. *yaş- (~*is~*is-): *ya- tabanından -ş- ile genişletilmiş *yaş- eylemine taranan eserlerde rastlanmamış olsa da böyle bir eylemin varlığını kabul etmekteyiz. Ayrıca bu eylemin paydaşı olan *is- kökünün türevlerini de metinlerde bulmaktayız. Yaş- eylemi “y”nin daraltıcı tesiriyle yış-, benzer iki sestten söz başında olanın erimesiyle ış- biçimini almış olmalıdır. Bu değişimin ardından sürtünücü sızıcı “ş” sesi yine kendi gibi sürtünücü sızıcı olan “s” sesine dönüşmüş, sonrasında da normalden kısa bir ses olan “ı” ünlüsü yerini ön damaktaki karşılığı olan “i”ye bırakmış olmalıdır. Sözcüğün *is-~*is- biçimini bu şekilde kazandığı düşünülebilir. Tarihî dönem metinlerinde tespit ettiğimiz *Isık-*, *IsIn-*, *IsItmA*, *ıstımağ*, *Is(I)tIl-*, *ışna-*, *isi-*, *isigle-*, *isiglen-*, *isil-*, *ışı-*, *isit-* sözcükleri bu ses gelişiminin ürünleri olup pek çoğunun hem arka damak düz-dar ünlülü hem de ön damak düz-dar ünlülü biçimlerinin olduğu görülmektedir.

*Ya- tabanından -ş- ile genişletilmiş *yaş- (*is-~*is-) eylemine bağlanan sözcükler +irge-, -ş-; -(I)g → -ig, -ig; -^l/_ak → -uk; -mA → -ma, -me; -mAk → -mak, -mek; -^o/_ln → -ın; +Il₂(g) → +lığ, +lig, +luğ; +Il₂k → +lık, +lik; +rak; +sI₂z → +suz; +^A/_l- → +a-; +IA- → +la-, +le-; -It- → -ıt-, -it-; -(^l/_A)- → -i-; -(I)k- → -ik-; -(I)n- → -in- yapım ekleri ve -(^l/_a)n- → -n- dönüşlük, -(^l/_e)l- → -il- edilgenlik, -ış- işteşlik, -(^l/_e)t- → -it-, -t- ettirgenlik çatı ekleri ile oluşturulmuştur.

Is(s)I(G) (<*is-ig): *IssI(g)* sözcüklerindeki ünsüz ikizleşmesinin bir ses olayı sonucu görüldüğü âşık olup bunun genellikle yutulma olduğu tahmin edilmektedir. Bu sözcükte erime eğiliminde olan tek ses -g’dir. Birden fazla heceli sözcük sonundaki “g”nin Oğuz grubunda yaygın olarak eridiği bilinir. *Isıg/isiğ* sözcüklerinin sonunda bulunan “g” damak sesi erimiş, bu erime neticesinde son ses ünlüsünde uzama gerçekleşmiş, hece dengelemesiyle ünsüz ikizleşmesi ortaya çıkıp uzun ünlü kısalmış olmalıdır. Sözcüğün *issi* biçiminin ortaya çıkışı bu şekilde açıklanabilir. *Issıg* ve *issig* biçimlerinde ise sondaki “g”nin korunduğu; ancak yine de ikizleşmenin gerçekleştiği görülmektedir. Bunlar, *issi* biçimine benzeşme yoluyla ortaya çıkmış olmalıdır. Diğer bir şekil olan ‘*issü*’nün; *isiğ>isi>isü>issü* şeklinde geliştiği söylenebilir. Farklı fonetik şekillerde karşımıza çıkan *Is(s)I(G)* sözcükleri, Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde kesintisiz bir şekilde takip edilebilmektedir. Metinlerde tespit edilen en eski biçimi *isig* olup Orhun Yazıtlarından Harezmi Türkçesi Dönemi’nin sonuna kadar izlenebilmektedir. Bu biçim sıklıkla “can” anlamında kullanılan *isig* öz tamlamasında karşımıza çıkar. Canı feda etmenin büyük bir erdem olarak görüldüğü Buddhist çevre Türk metinlerinde bu tamlama çokça tespit edilmiştir. *Öz* sözcüğünün bu tamlamada ‘benlik, varlık’ gibi anlamları yüklediği düşünülebilir. Aslında ‘sıcak benlik/varlık’ olarak aktarabileceğimiz bu tamlamanın “can” anlamını kazanması, diri olanın sıcak oluşuna bağlanabilir. Nitekim ölümün ardından vücut ısısı kaybolur. Bunun yanı sıra *isig* sözcüğü bu tamlamada mecaz anlamda kullanılıyor olabilir. Böyle düşünüldüğünde *isig* öz ifadesinin “sevimli/tatlı benlik/varlık” şeklinde aktarılması uygun olur. Anlam bakımından canın bu şekilde tanımlanmasında herhangi bir sakınca yoktur; çünkü can insanoğlu için her zaman kıymetli, sakınılan bir öge olmuştur. Tamlama *Ui.Tot.*’de *isig* *töz* şeklinde geçmektedir. Canın “kök, temel, asıl” (EDPT, 1972, s. 571) anlamlarına sahip olan *töz* sözcüğüyle ifade edilmesi, insan için canın asıl öge olmasıyla açıklanabilir: *amrağ oğulumnuş isig öziñe ada tuda tegürmegil* (Ui. III, T. II, S.89/20 önt.) “sevgili çocuğumun canına tehlike

getirme”; *adağ ülindın yoķaru isig tözi barmaķ üze* (Ui. Tot. 267) “ayak tabanından yukarıya canı çıkmak üzerine”. *İsig* sözcüğü hastalık manasında da kullanılmıştır: *bu isig igligke yalğağuvu ol* (Yit. Sud. 27/1) “bu ateş hastalığı için tedavi edici bir muskadır”. Sözcüğün *ısığ* biçimi Mayt.,DH, KE ve HKT’de bulunmaktadır. DH’de görülen *ısığ ten* ifadesi önceki dönem metinlerindeki *isig öz* ile paraleldir: *ısığ tendin cānnı alğay* (DH XL/3) “sıcak tenden canı alacak”. Sözcük KE’de *ısığ* ve *ıssığ*, ME’de *issü*, HŞ’de *issi*, NF’de *issig* biçimleriyle bulunur: *kün tuş bolğanda ısığ boldı* (KE 220v17) “güneş vurduğunda sıcak oldu”; *ıssığ sawukdın saklayı teg* (KE 175r13) “sıcak ve soğuktan saklar gibi”; *öyle issüsi* (ME 76/6) “öğle sıcak”; *yapalıñ tandur issi irken ötmek* (HŞ XXXIX/41) “ocak sıcak iken ekmek yapalım”; *havā iñen issig erdi* (NF 123/16) “hava çok sıcaktı”. Sözcük tarihî dönem metinlerinde hem kişi hem de yer adı olarak tespit edilmiştir: *İsig Inal* (E 23/4), *İsig Kōl* (D 502/403), *İsig Sañun İtaçuk* (İrkB.kol.), *İsig* (Tar. K/3), *İsigi* (YAM Mi. 20/5, Lo. 11/2, YAM RH 13/17).

ısığlık (<*is-ıg+lık): Sözcüğün “sıcak” anlamındaki “+lık” yapım eki almış biçimi yalnız KE’de tespit edilmiştir: *altun zencirge ısığlık havāda kerilgü turur* (KE 113v11) “altın zincir sıcak havada gerilir”.

ısığrak (<*is-ıg+rak): Sözcüğün “daha sıcak” anlamındaki “+rak” yapım eki almış biçimi yalnız KE’de tespit edilmiştir: *meniñ içimdeki ot sizıñ otuñuzdın ısığrak turur* (KE 41r16) “benim içimdeki ateş sizin ateşinizden sıcaktır”.

isiglik (<*is-ıg+lik): “+H₂G” yapım eki almış sözcük, *isiglik* biçimiyle D, NF ve HŞ’de, son seste ötümlüleşmeye (-k>-g) uğramış *isiglig* biçimiyle HKT’de yer almaktadır. “Sıcaklık” temel anlamının yanında “samimiyet, yakınlık” mecaz anlamlarını da taşır: *isiglik* (D 87/78) “sıcaklık, sevgi ve muhabbet”. *kaçan kim otnuñ harāratı taķı isiglikı zā’il boldı erse* (NF 218/4) “ateşin harareti ve sıcaklığı sona erdiğinde”; *isig kıldı tip rencime andın irür meşhūr isiglik birle şırın* (HŞ LXXII/11) “sızımlı ısıttığından ondan dolayı Şirin sıcaklığı ile bilinir”.

ısığ- (<*is-ık-): Sözcük yalnız KE’de tek bir örnekte, “birine/bir şeye yakınlık duy-” mecaz anlamıyla tespit edilmiştir: *kōñül ısığdı* (KE 77r2) “gönlü ısındı”.

IsIn- (<*is-in-): “Isın-” ve “alış-/sev-” anlamlarına sahip sözcüğün *ısın-* biçimi Orta Türkçe, *isin-* biçimi ise Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerine özgüdür. Kaşgarlı sözcüğü *isin-* biçimi ile kaydedip sözcüğün hem gerçek hem de mecaz anlamına dair örnekler sunmuştur: *ol künke isindi* (D 110/99) “o güneşte ısındı”; *men añar isindim* (D 109/99) “ben ona ısındım”; *havā ısndı* (KE 112v11) “hava ısındı”; *isindi ton birle* (ME 207/8) “elbiseyle ısındı”; *ısndı ațlar uş sürsek bolur mu* (HŞ 70/1) “atlar ısındığına göre sürelim mi”; *ırak yerdin yağuk kōñülin isinü amranu esengüleyü* (HAM 29/1) “uzak yerden yakın gönülle ısınarak severek esenleyerek”.

Is(I)tıl- (<*is-it-il-): “Isıtıl-, yakıl-” anlamındaki sözcüğün *ısıtıl-* ve *isitil-* biçimleri TIEM 73 I-II’de, orta hece vokali yutulmasına (-ı->Ø) uğramış *ıstıl-* biçimi ise KKT’de yer almaktadır: *kaçan kim tamuğ ıstılta* (TIEM 73 II 436v/7=081/012) “cehennem yakıldığında”; *ol kün kim ıstıltur anıñ üze tamuğ otı içre* (KKT 29/26a2=9:35) “o gün onların üzerlerine cehennem ateşi kızdırılır”; *ol kün isitilgey anıñ üze tamuğ otı* (TIEM 73 I 142r/8=009/035) “o gün onların üzerine cehennem ateşi kızdırılacak”.

IsItmA (<*is-it-me): *Isıtma* ve *isitme* sözcükleri KE ve ME’de “sıtma hastalığı” karşılığında kullanılmıştır: *bêşinçi ısıtma erdi* (KE 130v13) “beşincisi sıtma idi”; *kuydı aña isitmesi* (ME 21/3) “onun sıtması döküldü”.

ısıtmağ (<*is-it-mağ): “Vücut ısısı, ateş” manasındaki sözcük yalnız NF’de tespit edilmiştir: *ısıtmağı yok* (NF 167/2) “ateşi yok”.

(y)^a/_{ış}(t)na- (<*ya-ş-ın+a-): “Parla-, şimşek çak-, alevlen-” anlamlarındaki sözcüğün *yaşına-* biçimi AY’de, ünlü daralmasına (-a->-ı-) ve orta hece vokali yutulmasına (-ı->Ø) uğramış *ışna-* ve *yışna-* biçimleri MN ve ME’de tespit edilmiştir. Yaygın şekli ise D, TIEM 73 II, KE ve ME’de görülen *yaşna-* biçimidir. Sözcük Kaşgarlı tarafından *yaşın yaşnadı* (D 579/477, 584/479) “şimşek çaktı” ifadesinde kaydedilmiştir: *yüzünde ışnayur davlat nişâmı* (MN 141) “yüzünde mutluluk izi parlar”; *inçe kaltı kök kalık tayakına yaşın yaşınayur* (AY 76/22) “nasıl ki gökyüzünün dayandığı yerde şimşek çakar”; *yışın yışnadı* (ME 176/3) “şimşek/yıldırım parladı”; *eliglerinde kılıç yaşınayur* (KE 94r4) “ellerinde kılıç parlar”; *ot yaşnağlı çakmakından* (TIEM 73 II 447v/9=100/002) “ateş çıkaran çakmağından”; *kök kökrep yaşın yaşnadı* (KE 190r8) “gök gürleyip şimşek çaktı”; *yaşnadı yıldırım* (ME 176/3) “yıldırım parladı/şimşek çaktı”.

isi- (<*is-i-): Sözcük yalnız D ve K’de tespit edilmiştir. D’de “ısın-” gerçek anlamıyla, K’de “alış-” mecaz anlamıyla yer almıştır: *mün isidi* (D 556/458) “çorba ısındı”; *temür isidi* (D 556/458) “demir kızdı”; *ara sözke tumlur arala isir* (K 5865) “sözlerden arada soğur arada ısınır”.

isigle- (<*is-ig+le-): Sözcük yalnız Kaşgarlı tarafından kaydedilmiştir: *er isigledi* (D 155/134) “adam şiddetli sıcakta gitti”.

isiglen- (<*is-ig+le-n-): Sözcük yalnız Kaşgarlı’da, “niyetlen-” mecaz anlamıyla kaydedilmiştir: *ol bu uğurda barmakka isiglendi* (D 149/129) “o bu nedenle gitmeye niyetlendi”.

isil- (<*is-il-): “Yakıl-” anlamındaki sözcüğe yalnız TIEM 73 II’de tesadüf edilmiştir: *kınar suw içre yana ot içinde isilgeyler* (TIEM 73 II 347v/5=040/072) “kaynar su içinde yine ateş içinde yakılacaklar”.

isimek (<*is-i-mek): Ui. ve Ui.Tot.’da geçen sözcük “ateş hastalığı” anlamını taşır: *alğu isimek tüzlüg ig ağırlarığ kidarzün* (Ui. II, T III M. 225 45/3) “tüm ateş kökenli hastalıkları gidersin”; *añ başlayı tanğarığ çandali isimek tuğurtur* (Ui. Tot. 606) “ilk yemin çandali ateşini başlatır”.

isimeklig (<*is-i-mek+lig): Sözcüğün “ateş” anlamındaki “+lig” yapım eki almış biçimi Ui.II ve Ui.Tot.’da tespit edilmiştir: *nomluğ mudurluğ çandali isimeklig menji buldurdaçı erür* (Ui. Tot. 607) “dharmaı mudralı çandali ateşi sonsuza dek bulunacaktır”; *iki künlüg tünlüg isimeklig kezig igig* (Ui. II, T III M. 225 44/2) “iki gündüz ve gecelik periyodik ateş hastalığı”.

isirgen- (<*is-irge-n-): “İsilik hastalığına yakalan-” anlamındaki sözcük yalnız Kaşgarlı’da bulunmaktadır: *anıñ başı isirgendi* (D 147/128) “onun başında isilik çıktı”.

isiş- (<*is-iş-): Sözcük “ısın-” anlamında olup yalnız Kaşgarlı’da yer almıştır: *isişdi nēñ* (D 102/93) “nesne ısındı”.

isit- (<*is-it-): “Isıt-, ateşlen-, alıştır-/sevdir-” gerçek ve mecaz anlamlarıyla tespit ettiğimiz sözcük Orta Türkçe Dönemi metinlerinde yer almaktadır: *ol mün isitti* (D 113/102) “o çorbayı ısıttı”; *isiddi kendü özin ton birle* (ME 207/8) “kendini elbiseyle ısıttı”; *er isitti* (D 113/102) “adam ateşlendi”; *buğunuğ isitti taşığ hem içig* (K 1696) “içteki ve dıştaki milleti kendine ısındırdı”.

y^a/ışın (<*ya-ş-in): “Işık, şimşek, yıldırım” anlamlarındaki sözcüğün *yaşın* biçimi Eski ve Orta Türkçe Dönemi eserlerinde, ünlü daralmasına (-a->-ı-) uğramış *yışın* biçimi ise Harezm Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir. Sözcük Kaşgarlı’da *yaşın* biçimiyle kaydedilip “şimşek” (D 454/356, 584/479) olarak anlamlandırılmıştır: *bir yëğirminç tüz köñüllüğ yaşın teñri keniroşan teñri* (HAM 5/13) “on birincisi doğru gönüllü ışık tanrı keni-roşan”; *şırātdın yaşın teg keçgen* (KE 19v14) “sıratından şimşek gibi geçen”; *yaşın tüşmekin tıdtaçı çintamanı atlıg daranı nom bar erür* (AY 465/15) “yıldırım düşmesini engelleyen Çintemeni adlı dharani vardır”; *tuttı sizni yışın* (HKT 8a/7=2/55) “sizi yıldırım yakaladı”; *yışnadı yışın* (ME 42/2) “şimşek/yıldırım parladı”.

yaşınlğ (<*ya-ş-in+ılg): Sözcüğün “şimşekli” anlamındaki “+ılg” yapım eki almış biçimi yalnız D’de tespit edilmiştir: *yaşınlğ bulut* (D 466/370) “şimşekli bulut”.

yaşnat- (<*ya-ş-in+a-t-): Orta hece vokali yutulmasına (-ı->Ø) uğramış sözcük yalnız Kaşgarlı’da bulunmakta olup “parlat-” ve “şimşek çaktır-” anlamlarını taşır: *teñri yaşın yaşnattı* (D 441/344) “Allah şimşek çaktırdı”; *yaşnat kılıç başı üze* (D 441/344) “kılıcını düşmanına karşı parlat”.

yaş^o/K (<*ya-ş-uk): Sözcüğün yaygın biçimi *yaşuk* olup Eski Türkçe Dönemi metinlerinde bu şekilde bulunmaktadır: *yaruk yaşuk birle katılıp* (Ui. Tot. 166) “ışıkla karıştırılıp”. Ui.’de görülen *yaşuğ* biçiminde son seste ötümlüleşme (-k->-g) mevcuttur. *Yaşok* biçimi Huan.5’te kullanılmıştır. Bu biçim metin çalışmasının imlayı farklı şekilde yorumlamasından ve kaydetmesinden kaynaklanan bir durum olduğu için burada herhangi bir ses olayının var olduğunu söylemek yanlıştır: *arığ süzük yaruğ yaşuğ mani monçuğ erdini inçip öz yaruğı üze yaltıru yasıyu turmus teg* (Ui. II, T III M. 207/54) “berrak, parlak mani mücevherli öyle ki kendi ışığı ile parlayarak durmuş gibi”; *yarok yaşok körgülük bulutlğ kanlıka oğsatı nomlarıg* (Huan.5 2018/17) “parlak görürüşlü bulutlu arabaya benzeyen dharmaları”. Sözcük “parlak, ışık” anlamının yanı sıra “açık, anlaşılır, temiz” mecaz anlamlarıyla da tespit edilmiştir: *kaşı közi keñ yaruk yaşuk toğılğ erdi* (TEZ 847) “kaşı gözü çok aydınlık, yakışıklıydı”; *yaruk yaşuk ukulur üçün* (Üİ 102b/2, 5, 7) “açık olarak anlaşılır olduğu için”.

yaşukluğ (<*ya-ş-uk+luğ): Sözcüğün “parlak” anlamındaki “+luğ” yapım eki almış biçimi ETŞ, Ui.Tot. ve Mani.II’de tespit edilmiştir: *yıdlıg yıparlıg yarukluğ yaşukluğ tañ teñri* (Mani. II, T. II, D. 169 Taf. II. I/7, 9) “kokulu, parlak tan tanrısı”.

yaşuksuz (<*ya-ş-uk+suz): Sözcüğün “ışıksız” anlamındaki “+suz” yapım eki almış biçimi yalnız AY’da tespit edilmiştir: *kök kalık yüzinteki kün teñri rahuka sikirtmiş teg yaruksuz yaşuksuz öñsüz öles boltı* (AY 617/5) “gökyüzündeki güneş tanrı gezegeni durdurmuş gibi ışıksız, renksiz oldu”.

Sonuç

Metinlerde tespit edilememiş olsa da *yak-*, **yal*, *yal-*, *yan-*, *yar-*, **yaş*, **yaş-* sözcüklerinin varlığı bu sözcüklerin dayandığı bir **ya-* kökünün varlığını doğrular niteliktedir. 15.yüzyıla dek Doğu sahasında yazılmış 70 eserin taranması sonucu bu kökten türediğini tespit ettiğimiz sözcükler şunlardır: “*yak-*, *yağız*, *yağızlı*, *ya^h/_ktu*, *ya^hun-*, *yakıl-*, *yaktur-*, *yalçık*, *yılduz*, *yılduzl₂(g)*, *yulDuzçı*, *yultuzla-*, *yal-*, *yala*, *yal^a/_i/_n*, *yalıⁿ/_nlıg*, *yalınsız*, *yalba*, *yaldıran-*, *yalDr^a/_K*, *yalrıKlıg*, *y^a/_lDr^a/₋*, *yalDur-*, *yalduz-*, *yal(i)na-*, *yal(i)nat-*, *yalınç*, *yalıⁿ/_nla-*, *yalıⁿ/_nlan-*, *ya^hu-*, *yal^r/_t/_r*, *yalrıD-*, *yalrış-*, *yelin-*, *yıldırım*, *yılı-*, *(y)ılıG*, *yılığlık*, *yılınçga*, *yılır-*, *yılış-*, *yılıt-*, *yilmir-*, *yula*, *yulalıg*, *yulak*, *yulrı-*, *yan-*, *yandur-*, *yandurul-*, *yar-*, *yar^l/_o-*, *yar^l/_on*, *yarındası*, *yarınlık*, *yar^l/_ot-*, *yar^o/_uK*, *yar^o/_ukl₂(g)*, *yarukrak*, *yaruksuz*, *ya(r)p*, *yarukllık*, *yaruluk*, *yarul-*, *yarun-*, *(y)^a/_s/_r*, *yaşla-*, *yaşut-*, *Is(s)I(G)*, *ısığlık*, *ısığrak*, *isiglig*, *ısıık*, *IsIn-*, *Is(I)tıl-*, *IsItmA*, *ısıtmak*, *(y)^a/_s(i)na-*, *isi-*, *isigle-*, *isiglen-*, *isil-*, *isimek*, *isimeklig*, *isirgen-*, *isış-*, *isit-*, *y^a/_sın*, *yaşınlg*, *yaşnat-*, *yaş^o/_K*, *yaşukluğ*, *yaşuksuz*”.

**Ya-* köküne bağladığımız sözcükler “-k-, -l-, -l-, -r-, -ş-, -ş-” yapım ekleri ve “-n-” çatı eki ile genişletilmiş ad ve eylem tabanlarından türemiştir. Bu ad ve eylem tabanlarından türeyen sözcükler şu ekleri almıştır: “-ç, +çı, +çık, -ınçga, +irge, -me, -n-, -p-, -p-, +r-, -tu, -uz-” yapım ekleri ile “-ış-” işteşlik çatı eki 1’er; “-ım, -ız, -It- → -ıt-, -it-, +rak” yapım ekleri 2’şer; “-mAk → -mak, -mek, -ş, +sI₂ → +sız, +suz” yapım ekleri 3’er; “+DUz → +duz, +tuz” yapım eki ile “-(^l/_e)l- → -ıl-, -il-, -ul-” edilgenlik çatı eki 4’er; “-^U/_a → -a, -u, -l” yapım ekleri 5’er, “-Dİr- → -dır-, -tır-, -tur-, +II₂k → +lık, +lik, +luk, +IA- → +la-, +le-” yapım ekleri ile “-DUR- → -dur-, -tur-” ettirgenlik çatı eki 6’şar; “-(^l/_A)- → -a-, -ı-, -i-, -o-, -u-, +^A/_r- → +a-, +ı-, +u-” yapım ekleri 7’şer, “-(I)k- → -k-, -ik-” yapım eki 8; “-(I)g → -ıg, -ig, +II₂(g) → +lı, +lıg, +lig, +luğ, -ş-” yapım ekleri 9’ar; “-(^l/_a)n- → -n-, -un-” dönüşlük ve “-(^l/_e)t- → -ıt-, -it-, -ut-, -t-” ettirgenlik çatı ekleri 10’ar; “-^l/_ak → -ak, -ık, -ik, -ok, -uk” yapım eki 11; “-^o/_{ın} → -ın, -ın, -un, -on” ve “-(^l/_a)r- → -ır-, -r-” yapım ekleri 16’şar; “-(^l/_e)l- → -l-” yapım eki ise 28 örnekte tespit edilmiştir.

**Ya-* kökünden eklenen 22 türevde (*yılduz*, *yulDuzçı*, *yultuzla-*, *(y)ılıG*, *y^a/_lDr^a/₋*, *yıldırım*, *yılı-*, *yılınçga*, *yılır-*, *yılış-*, *yılıt-*, *yilmir-*, *yula*, *yulak*, *yulrı-*, *yar^l/_o-*, *yar^l/_on*, *yar^l/_ot-*, *yarukllık*, *(y)^a/_s/_r*, *(y)^a/_s(i)na-*, *y^a/_sın*) daralma, 11 türevde (*yalDr^a/_K*, *y^a/_lDr^a/₋*, *yalduz-*, *yal(i)na-*, *yal(i)nat-*, *ya^hu-*, *yalrış-*, *yulrı-*, *Is(I)tıl-*, *(y)^a/_s(i)na-*, *yaşnat-*) orta hece vokali yutulması, 10 türevde (*yağız*, *yılduz*, *yulDuzçı*, *yalba*, *y^a/_lDr^a/_K*, *yalDur-*, *yalduz-*, *yıldırım*, *isiglig*, *yaş^o/_K*) ötümlüleşme, 2 türevde (*ya^h/_ktu*, *ya^hun-*) sızıcılaşma, 1 türevde (*(y)ılıG*) ötümsüzleşme tespit edilmiştir. Türk dilinin bütün dönemlerinde görülen ve ses-hece dengelemesiyle ilişkili olan orta hece vokali yutulması, ekleşme sırasında ortaya çıkan bir hadise olup kullanım ve türetim sıklığı sık olan sözcüklerde karşımıza çıkar. Daralma, çoğunlukla birinci hece ve söz başı y sesiyle ilgilidir. Ötümlüleşme ve ötümsüzleşme hem ekleşmeye bağlı olmaksızın hem de ekleşmeye bağlı olarak meydana gelmiştir. Sızıcılaşma ise patlayıcı ünsüz barındıran sözcüklerde karşımıza çıkabilen bir ses hadisesidir.

**Ya-* köküne dayanan sözcüklerden 10’unun (*ya^h/_ktu*, *yalba*, *yalDr^a/_K*, *yalınç*, *ya(r)p*, *yar^o/_uK*, *yarukllık*, *yaruluk*, *yaş^o/_uK*, *yulak*) ışıık, 8’inin (*(y)ılıG*, *Is(s)I(G)*, *isiglig*, *yalalıg*, *yal^a/_i/_n*, *yılıkkya*, *yılığlık*, *yılınçga*) ateş, 1’inin (*yalın*) ışıık ve ateş ana kavramı etrafında toplandığı, 2’sinin (*yıldırım*, *y^a/_sın*) doğa olaylarına ait ad, 4’ünün (*IsItmA*, *ısıtmak*, *isig*, *isimek*) hastalık adı, 1’inin (*yula*) ışıık aracı, 3’ünün (*yalçık*, *yılduz*, *yaşıık*) ısı/ışıık kaynakları, 1’inin (*yulDuzçı*) meslek adı, 1’inin (*yağız*) renk adı, 1’inin (*yar^l/_on*) zaman adı kategorisinde yer aldığı, 19’unun (*(y)^a/_s(i)na-*, *(y)^a/_sI-*, *yal-*, *yaldıran-*, *y^a/_lDr^a/₋*, *yalduz-*, *yalınla-*, *yal^r/_t/_r*,

yaltrıD-, *yaltrış-*, *yar-*, *yar^l/o-*, *yar^l/ot-*, *yarul-*, *yarun-*, *yaşla-*, *yaşnat-*, *yaşut-*, *yultuzla-*) *parla-* ana kavramına, 33'ünün (*ılıktur-*, *ısıkt-*, *IsIn-*, *Is(I)tıl-*, *is-*, *isi-*, *isigle-*, *isiglen-*, *isil-*, *isirgen-*, *isiş-*, *isit-*, *yalhun-*, *yağ-*, *yakıl-*, *yaktur-*, *yal-*, *yalDur-*, *yalın-*, *yalna-*, *yal(i)nat-*, *yalınla-*, *yalıⁿ/lan-*, *yalhu-*, *yan-*, *yandur-*, *yandurul-*, *yelin-*, *yılı-*, *yılır-*, *yılış-*, *yılıt-*, *yilmir-*) ısıt- ana kavramına, 4'ünün (*yal-*, *yalına-*, *yıldra-*, *yulrit-*) *parla-* ve ısıt- ana kavramına ait olduğu görülmüştür. Işık ve *parla-* kavramlarına ait sözcükler gök bilimi, zaman, meslek, araç-gereç alanlarında; ateş ve ısıt- kavramları etrafındaki sözcükler hastalık, renk alanlarında; hem ışık hem ateş kavramlarıyla ilgili sözcükler ise gök bilimi, doğa olayı alanlarında yoğunlaşmıştır. Isıt- ve *parla-* ana kavramı etrafındaki eylemlerin yoğunlaştığı özel bir alan yoktur.

**Ya-* kökünden türeyen sözcüklere özel adlar ile unvan adlarında da rastlanmıştır: *Yulduz Köl*, *Yarumış*, *Yaruk*, *Yaruk Tegin*, *Yaruk Üner Vrharlık*, *Yula*, *Yula Köl*, *İsig Inal*, *İsig Köl*, *İsig Sağun İtaçuk*, *İsig Yér*, *İsigi*. Bu sözcükler hem kişi ve yer adı olarak hem de unvan adı olarak tarihî dönem metinlerinde yer almaktadır.

Işık ve ateş kavramlarına ait sözcükler atasözlerinde de belgelenmiştir: *irig til ot ol kör küyer teg yalın*; *sewerke sewüg bol yağıka yalın*; *yarusa yula tünle azmaz yola*; *yatıg edgü tutsa yarur er közi*; *yarusa yula tünle azmaz yola*; *bu künki işiñ qoğma kılma yarın*; *bukün nê kim êkseñ yarın orğasên*; *yarutmaz iöni uçğun bolmasa şem*; *ğara tün yaruk künke yakmaz*; *yağuk, yarukı artar ay bolğınça tolun*; *yaruklukdın yarukluk belgürür bil*. Işık kavramı etrafındaki atasözlerinde ağırlıklı olarak fayda, iyilik gibi olumlu duygular yer alırken; ateş kavramına ait atasözlerinde çoğunlukla kötü söz, zarar verme gibi olumsuz duygu ve durumlar yer alır. *Bu künki işiñ qoğma kılma yarın* ile *Bukün nê kim êkseñ yarın orğasên* şeklinde karşımıza çıkan atasözleri günümüzde “Bugünün işini yarına bırakma” ve “Ne ekersen onu biçersin” şeklinde varlığını sürdürmektedir.

Atasözlerinin yanı sıra ilk kez Orta Türkçe Dönemi metinlerinde rastladığımız *köz yarukı* kalıbı da günümüzde “göz nuru” şeklinde yaşar. Bu ifade, Türklerin mutluluk ile ışık/aydınlık arasında kurduğu ilişkiyi ortaya koyar. Aynı kökten eklenen *yarun-* ve *yarut-* eylemlerinde de mutluluk anlamının var olduğu, hatta bu eylemlerin *kögüs*, *köz*, *könül*, *yürek*, *yüz* gibi uzuvlarla ve *kün* sözüyle bir arada kullanılıp Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde “mutlu ol-/et-” anlamlarını taşıdığı görülmüştür. Günümüzde “gözaydın et-, gözaydına gel-/git-” ve “gözün aydın” şeklindeki ifadeler tarihî dönem metinlerinde *köz yaru-/yarut-* biçimindedir.

Bize göre **ya-* Türk dilinin en eski köklerinden biridir. Bizi bu düşünceye sevk eden noktaları; bu kökten türeyen sözcüklerde görülen l~r~ş~z ses denkliliği, *yal-* ve **yaş-* eylemleri ile paydaş olan **ıl-* ve **is-* eylemlerinde bulunan çok ileri aşamayı gösteren ses ve şekil değişiklikleri, kökün onlarca türevinin olması, gövde sözcüklerde yer alan kullanım sıklığını yitirdiğini düşündüğümüz birtakım ekler ile gerçek anlamın yanı sıra sahip olunan mecaz anlam özellikleri olarak sıralayabiliriz. **Ya-* kökü ve türevleri arasındaki l~r~ş~z ses denkliliği açık bir biçimde fark edilmektedir; ancak taranan metinlerde kökün z'li biçimine rastlanmamıştır. Bu ses denkliliği Altay dillerinde ortak olarak görülen ve Türk dilinin başlangıç dönemlerine ait bir hadise olmalıdır. **Yal-* ve **yaş-* eylemleri ile paydaş olan **ıl-* ve **is-* eylemlerinde görülen daralma, y yutulması gibi ses olayları eski dönemlere işaret eder. Bahsedilen köklerden türeyen *isig* sözcüğünün Orhun Anıtlarında bile bu biçimiyle var olması, ses ve şekil değişiklikleri sürecinin çok önceden tamamlandığını göstermektedir. **Ya-* kökünden türeyen sözcüklerde karşımıza çıkan “-ç, -p, -ınçğa, +irge” gibi ekler kullanımı birkaç sözcükle sınırlı olan eklerdir. Bu köke bağladığımız sözcüklerin Eski Türkçe Dönemi'nde dahi mecaz anlam özellikleriyle

karşımıza çıkması, onların sık kullanılan sözcükler olduğunu ve bir sözcüğün mecaz anlam kazanabilmesi için gereken o uzun süreci geçirdiklerini göstermektedir.

Kısaltmalar

AH	: Atebetü'l-Hakâyık
AY	: Altun Yaruq
D	: Dîvânü Lügati't-Türk
DH	: Dîvân-ı Hikmet
E	: Yenisey Yazıtları
E 23	: Çaa-Höl XI
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ETŞ	: R. R. Arat, Eski Türk Şiiri, TTK, Ankara, 1965.
ETŞ 22	: Hâtıme Duası (Buyan Kala Kal)
ETŞ 28	: Ağıt
ETŞ 35	: Fal Kitabı
EUTS	: Caferoğlu, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
HAM	: Hamilton, J.R., Manuscripts Ouigours du IX-X Siecle de Touen-Houang.
HAM 5	: Pelliot Chinois 3049
HAM 29	: Pelliot Ouigour 3
HAM 34	: Pelliot Chinois 3046
HKT	: Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi
HŞ	: Hüsrev ü Şîrîn
Huan.5	: Huanzang Biyografisi Teil 5
Huan.7	: Huanzang Biyografisi Teil 7
IrkB.	: Irk Bitig
İns.Sud.	: İnsadi Sudur
K	: Kutadgu Bilig
KE	: Kısasü'l-Enbiyâ
KKT	: Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)
KT-K	: Kültigin Yazıtı Kuzey Yüzü
Mani. I	: Türkische Manichaica Aus Chotscho I
Mani. III	: Türkische Manichaica Aus Chotscho III
Mayt.	: Maytrisimit
ME	: Muḳaddimetü'l-Edeb
MM	: Muīnū'l-Mürīd
MN	: Muḥabbetnāme
NF	: Nehcū'l-Ferādīs
PP	: Prens Kalyanamkara Papamkara Hikayesi

PP A	: Or. 8212 (118) Sayılı El Yazması Metni A Kalıntısı
S.Yü.	: Sekiz Yükmek
ŞU D	: Şine Us Yazıtı Doğu Yüzü
ŞU G	: Şine Us Yazıtı Güney Yüzü
TEZ	: Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm
Tar. B	: Tariat Yazıtı Batı Yüzü
Tar. K	: Tariat Yazıtı Kuzey Yüzü
TIEM I	: Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2)
TIEM II	: Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 235v/3-450r/7)
Ui. I	: Uigurica I
Ui. II	: Uigurica II
Ui. III	: Uigurica III
Ui. IV A	: Çaçtani Bey Hikayesi
Ui. IV B	: Maymunlar Beyi Hikayesi
Ui. IV C	: Dantipali Bey Hikayesi
Ui. IV D	: Mukaddes Tavşan Hikayesi
Ui. Tot.	: Uigurisches Totenbuch
Üİ	: Üç İtigsizler
YAM	: Sivil Hayat Belgeleri (Yamada)
YAM Lo.	: Vergi ile ilgili belgeler
YAM Mi.	: Diğer belgeler
YAM RH	: Kiralama ile ilgili belgeler
Yit.Sud.	: Yitiken Sudur

Kaynaklar

- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-enbiya I, giriş-metin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'ân tercümesi (Rylands nüshası): giriş-metin-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atay, A. (2006). Türkçede *ya- (parlamak) kökü ve türevleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 2006-II, 7-28.
- Atay, A. (2010). Balkımak fiili ve Oğuz Türkçesinde y- ~ b- değişmeli kelimeler. *International Journal of Social Science*, 3(2), 33-40.
- Barutcu Özönder F. S. (1998). *Üç itigsizler (giriş-metin-tercüme-notlar-indeks XXX levha)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1964). Türk onomastiğinde ay ve güneş unsurları. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Cilt 13, 19-28.
- Clauson G. (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University.

- Çetin, N. (2009). Türk kültüründe sudaki ışığa dair inanışlar. *Yörtürk Dergisi*, 14(86), 22-24.
- Çetin, N. (2011). *Türk kültüründe ışık kültü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eckmann, J. (2004). *Nehcü'l-ferâdis, uşmağlarının açuk yolu (cennetlerin açık yolu), I metin, II tıpkıbasım*. (haz. S. Tezcan, H. Zülfikar), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1993). *Divan-ı hikmet'ten seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud dîvânı lugâtı't-türk, (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1999). Şimşek. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 574, 835-843.
- Ergin, M. (2007). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. ve Arat, R. R. (1972). *Das buddhistische sutra sâkiz yükmäk*. opuscula I – II. Leipzig: Published by Zentralantiquariat der DDR.
- Gandjei, T. (1958). Il “*Muhabbatnama*” di horizmi: annalidell’. Roma: Istituto Universitario Orientale di Napoli, vol VI 1957; vol VII 1958.
- Hacıeminoğlu, N. (1968). *Kutb'un hüsrev ü şirin'i ve dil hususiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts ouigours du IX-X siècle de touen-houang, textes établis, traduits, et commentés*. Tome I, Paris: Peeters France.
- Hamilton, J. R. (2011). *Dunhuang mağarası'nda bulunmuş buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması, iyi ve kötü prens öyküsü*. (çev. V. Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Işık, A. (2004). *Türk kültüründe ateş ve ocak ile ilgili inanışlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaağaç, G. (1999). Eski metatez örnekleri. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, VI/1991, 85-102.
- Karaağaç, G. (2000). Yine şimşek-1. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 577, 43-50.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca altun yaruk, (giriş, metin ve dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kırcı, E. (1998). *Türk kültüründe ateşle ilgili inanışlar*. Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koca, S. K. ve Çetin, N. (2009). Gelin alma sırasındaki eğlenceler ve bu eğlencelerde ışık motifi. *10. Motif Uluslar Arası Türk Kültüründe Eğlence Sempozyumu*, Kocaeli.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kuran tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Le Coq, A. (1912). *Türkische manichaica aus chotscho I*. Berlin: Verlag Der Königl. Akademie Der Wissenschaften.
- Le Coq, A. (1922). *Türkische manichaica aus chotscho III*. Berlin: Verlag Der Königl. Akademie Der Wissenschaften.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından tes-tariat-şine us*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Müller, F. W. K. (1922). *Uigurica IIII*. Berlin: Verlag Der Königl. Akademie Der Wissenschaften.

- Müller, F. W. K. (1946). *Uygurca üç hikâye*. (çev. S.Himran), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önal, M. N. (2007). Türk mitinin oluşumunda ışığın rolü. *Journal of Turkish Studies, Şinasi Tekin Hatıra Sayısı II*. (haz. Y. Dağlı, Y. Dades, S. S. Kuru), C. 31/II, 145-158.
- Özkan, F. (2003). Yıldırım, yıldız, alev, alaz/yalaz, ışın ve ışık kelimeleri nereden geliyor? *Bilig. Güz 2003, Sayı: 27*, 157-178.
- Özkan, F. (2007). Türkçede kelime başı y- meselesi ve şimşek kelimesi üzerine bir etimoloji denemesi. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (2000) I –II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1345-1354.
- Röhrborn, K. (1996). *Die alttürkische xuanzang-biographie VIII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sağol, G. (1993, 1995, 1999). *An inter- linear translation of the qur'an into khwarazm turkisch, introduction, text, glossary and facsimile*. I: 1993; II: 1995; III/2: 1999.
- Tekin, Ş. (1976). *Burkancıların mehdîsi maitreya ile buluşma Uygurca iptidaî bir dram: burkancılığın vaibhâşika tarikatine ait bir eserin uygurcası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Temiz, C. (2007). *Rüzgâr, şimşek ve yıldırım ile ilgili Türk âdet ve inanmaları üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tezcan, S. (1975). *Hüen tsang biyografisi*. X. Bölüm. Ankara.
- Topçu, Ç. (2012). Şimşek kelimesi üzerine. *Akademik Bakış Dergisi*, 30, 1-8.
- Turan, Z. (2012). Eski Türkçe döneminde bir morfofonetik karşıtlık sorunu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(1), 69-80.
- Türk, V. (2009). Ocak sözü ve ailesi. *Gazi Türkiyat*, 5, 251-258.
- Useev, N. (2012). Y 81 Yazıtı üzerinde okuma ve anlamlandırma önerisi ya da eski Türklerde armağan etme, hediyeleşmenin bir türü. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(1), 36-41.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kuran tercümesi (TIEM 73 235v/3450r/7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung uigurischer kontrakte, band I*. Osaka: Osaka University Press.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung uigurischer kontrakte, band II*. Osaka: Osaka University Press.
- Yavuz Öz, D. (2017). *Türk dilinde ışık ve ateş kavramı (VII-XIV. yüzyıl)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavuzarslan, P. (2013). Tarihi Türk dili metinlerinde şimşek (< sūñüşek) kelimesinin varyantları ve etimolojisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20(2), 135-170.
- Yıldırım, F. vd. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve ırk bitig*. Ankara: Bilge Su Yayınları.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-edeb- hıvârizm Türkçesi ile tercümeli şuşter nüshası, (giriş, dil özellikleri, metin, indeks)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. ve Kara G. (1978). *Ein uigurisches totenbuch, nâropas lehre in uigurischer übersetzung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Extended Abstract

In the “Introduction” part of our study, which consists of three parts, the evaluations about the root **ya-* and the studies on the concept areas of light and fire made before us are included. **Ya-* is common and the most widespread root of the concepts of light and fire that correspond the basic needs of human life such as nutrition, shelter, heating and enlightenment. It is not known when and in what sense this root was first used. When the historical and contemporary vocabulary of the Turkish language is taken into consideration, the root meaning of the word should be “burn”, “shine” or “approach”; however, the fact that the available texts are being new products compared to the age of the language does not make it possible to determine this hierarchy of meaning. Although it is thought that the root meaning of this action is given on the basis of celestial bodies or fire, it is impossible to make a definitive judgement under these conditions. Our study is distinguished from the previous studies by having the words belonging to the conceptual areas of light and fire witnessed from the texts themselves from the historical period and by detailed examination of the detected words in terms of their features such as phonetic, morphologic and semantic.

The second part of the study, called “Review: **Ya-* Root and Derivatives” is the main part of the article. In this part, the root **ya-* and its derivatives are discussed in terms of phonetic, morphologic and semantic. As a result of scanning 70 works written in Eastern field until 15th century, here are the words that we’ve found out that are derived from the root **ya-*: “*yak-*, *yağız*, *yağızlı*, *ya^b/tu*, *yağun-*, *yakıl-*, *yaktur-*, *yalçık*, *yılduz*, *yılduzl₂(g)*, *yılduzçı*, *yultuzla-*, *yal-*, *yala*, *yal^a/iⁿ*, *yal^b/n₁l₂*, *yalınsız*, *yalba*, *yaldıran-*, *yalDr^a/K*, *yaltrıKlığ*, *y^a/ılDr^a/i-*, *yalDur-*, *yalduz-*, *yal(i)na-*, *yal(i)nat-*, *yalınç*, *yal^b/n₁la-*, *yal^b/n₁lan-*, *yalju-*, *yal^f/i^f/i-*, *yaltrıD-*, *yaltrış-*, *yelin-*, *yıldırım*, *yılı-*, *(y)ılıG*, *yılığlık*, *yılınçga*, *yılır-*, *yılış-*, *yılıt-*, *yilmir-*, *yula*, *yulalığ*, *yulağ*, *yulrit-*, *yan-*, *yandur-*, *yandurul-*, *yar-*, *yar¹/o-*, *yar¹/on*, *yarındası*, *yarınlık*, *yar¹/t-*, *yar^o/uK*, *yar^o/uKl₂(g)*, *yarukrak*, *yaruksuz*, *ya(r)p*, *yarukllık*, *yaruluk*, *yarul-*, *yarun-*, *(y)^a/s^a/i-*, *yaşla-*, *yaşut-*, *Is(s)I(G)*, *ısıklık*, *ısığrak*, *ısıgliG*, *ısıık-*, *IsIn-*, *Is(I)tl-*, *IsImA*, *ısıtmak*, *(y)^a/sⁱ(i)na-*, *isi-*, *isigle-*, *isiglen-*, *isil-*, *isimek*, *isimeklig*, *isirgen-*, *isiş-*, *isit-*, *y^a/sın*, *yaşınl₂*, *yaşnat-*, *yaş^o/K*, *yaşukluğ*, *yaşuksuz*”. In this section, the words are listed under the bases they are based, the affixes they are added, the phonetic changes they have undergone, and the semantic characteristics they carry are examined. The different phonetic forms of the words were not considered as separate words but accepted as sub-forms and evaluated under a single upper form. For each phonetic appearance, examples from historical texts are presented.

The statements which are reached through the study and enlisted in the “Conclusion” based on the data in “Review” part. Among the words derived from the root **ya-*; breaking in 22, haplology in 11, sonorisation in 10, spirantization in 2 and devoicing in 1 of them are identified. The derivational affixes “ç, +ç₁, +çık, -ınçga, +irge, -me, -n-, -p-, -p-, +r-, -tu, -uz-” along with “-ış-” reciprocal affix are identified in one; derivational affixes “-ım, -ız, -It- → -it-, -it-, +rak” in 2; derivational affixes “-mAk → -mak, -mek, -ş, +sl₂z → +sız, +suz” in 3; derivational affix “+DUz → +duz, +tuz” and passiv voice affix “-(¹/e)l- → -ıl-, -il-, -ul-” in 4; derivational affixes “-U_a → -a, -u, -l” in 5; derivational affixes “-DlR- → -dır-, -tır-, -tur-, +Il₂k → +lık, +lik, +luk, +lA- → +la-, +le-” and causative affix “-DUr- → -dur-, -tur-” in 6; derivational affixes “-(¹/A)- → -a-, -ı-, -i-, -o-, -u-, +A₁/I- → +a-, +ı-, +u-” in 7; derivational affix “-(I)k- → -k-, -ik-” in 8; derivational affixes “-(I)g → -ıg, -ig, +Il₂(g) → +lı, +lıg, +lig, +luğ, -ş-” in 9; reflexive affixes “-(¹/a)n- → -n-, -un-” and causative affixes “-(¹/e)t- → -ıt-”, reflexive affixes “-it-, -ut-, -t-” in 10; derivational affix “-(¹/a)k → -ak, -ık, -ik, -ok, -uk” in 11; derivational affixes “-(^o/n → -ın, -ın, -un, -on” and “-(¹/a)r- → -ır-, -r-” in 16; derivational affix “-(¹/e)l- → -l-” in 28 examples each.

It was observed that 10 of the words based on the root **ya-* gathered around light, 8 of them around fire, 1 around the main concept of light and fire; 2 of them taking place in the category of names of natural events; 4 of them in names of diseases; 1 of them in a light-tool category; 3 of them in sources of heat/light; 1 of them in the category of job names; 1 of them in names of colors; 1 of them taking place in the time-name category; 19 of them belonging to the main concept of shining; 33 of them to the main concept of heating; 4 of them to the main concept of shining and heating. Words related to the concepts of light and shining in the fields of astrology, time, profession, equipment; the words around the concepts of fever and heat in the fields of disease, color; the words related to both light and fire are concentrated in the fields of astronomy and natural events. There is no special field where the actions around the main concept of heating and shining are concentrated.

In our opinion, *ya- must be one of the oldest roots of the Turkic language. We can organize the points that lead us to this idea as: l~r~ş~z phonetic equivalence seen in the words derived from this root; phonetic and morphologic changes that show the very advanced stage found in verbs *ıl- and *is- which are partners with verbs yal- and *yaş-; existence of dozens of derivatives of the root, some affixes which we think that had lost their frequency in stem words and the figurative meaning features which are owned besides the actual meaning.